

Development and Historical Transformations of the Architectural Complex of Sheikh Safi al-Din Ardabili in the Contemporary Era

Majid. Jahani Sham Asbi¹, Hassan. Ebrahimi Asl^{2*}, Hassan. Sattari Sarbanghooli³

¹ PhD Student in Architecture, Jolfa International Branch, Islamic Azad University, Jolfa, Iran

² Assistant Professor, Department of Architecture, Jolfa International Branch, Islamic Azad University, Jolfa, Iran

³ Department of Urban Planning, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

* Corresponding author email address: hass.ebrahimi1985@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Jahani Sham Asbi, M., Ebrahimi Asl, H., & Sattari Sarbanghooli, H. (2024). Development and Historical Transformations of the Architectural Complex of Sheikh Safi al-Din Ardabili in the Contemporary Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(1), 110-136.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Architecture has always been connected to fundamental thought in some way. It appears that the Sheikh Safi al-Din Ardabili complex, as one of the important centers of mysticism and Sufism, is also influenced by mystical ideas and concepts, which have impacted the formation of its architecture. The Sheikh Safi al-Din complex was constructed over various periods; however, historical texts state that Sadr al-Din Musa, the son and successor of the Sheikh, designed the order and structure of the mausoleum himself and was inspired to the architect through a dream. Therefore, it may be possible to recognize the connection of this complex's architecture with mystical thought and concepts. Examining the evolution of the architecture of the Sheikh Safi al-Din Ardabili's khanqah (Sufi lodge) and mausoleum complex reveals that this cultural and historical monument is one of the missing links in Iranian art between the 8th century AH and the first quarter of the 12th century AH, holding significant importance in studying the architectural developments of khanqah and mausoleum structures in Iran and the Islamic world. This article aims to investigate the development and historical transformations of the architectural complex of Sheikh Safi al-Din Ardabili up to the contemporary era. The present research is applied in terms of its purpose and historical, descriptive-analytical based on its nature and method. Although conventional research methods such as library research and internet searches were employed to collect information, observation, field visits, and studies have been the primary methods throughout various stages of the research. To align interpretations and perceptions with existing realities, the site was visited multiple times, and analytical and interpretive methods were used to analyze the information. The results showed that many valuable buildings in the Sheikh Safi al-Din Ardabili khanqah and mausoleum complex, which provide useful information in the field of archaeology and architecture of this religious monument, have disappeared. If they remain, they have taken on different forms over time and with changing periods. Comparing the current structures with the architectural spaces of the Safavid and pre-Safavid eras, as recorded in historical documents and the latest archaeological evidence, will prove the extent and former religious grandeur of this historical educational and religious institution during its peak period. Some architectural remains have disappeared, and their traces are hidden in the eastern and northeastern areas of the complex. In other words, although there is no precise knowledge about the extent of the complex during its peak period, it can be imagined that the volume of architecture and the current area of the complex, 135,320 square meters (excluding the organized and modern development and construction sections of the 1990s to 2010s in the northern and western sides of the complex), was more than twice the current extent.

Keywords: Architecture, Mausoleum Complex, Historical Transformations, Sheikh Safi al-Din Ardabili, Contemporary Era.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Sheikh Safi al-Din Ardabili complex stands as one of the most significant religious and historical sites in Iran, known for its architectural grandeur and spiritual significance. Situated in Ardabil, this complex is not just a mausoleum but a symbol of the rich cultural and mystical heritage of the Safavid era. The architectural evolution of the Sheikh Safi complex reflects the intricate relationship between spiritual beliefs and architectural practices, embodying the aesthetic and functional advancements of Iranian architecture from the 8th century AH to the contemporary era.

Historical Background and Significance

Initially established as a khanqah (Sufi lodge) and a mausoleum by Sadr al-Din Musa, the son of Sheikh Safi, the complex has undergone significant transformations influenced by the mystical visions and religious aspirations of its founders. Historical texts reveal that Sadr al-Din Musa designed the mausoleum inspired by a dream, signifying the deep connection between the architecture and mystical thought. The complex served as a pivotal center for the dissemination of Sufi teachings and the Safavid ideology, contributing to the cultural and religious fabric of Iran.

Architectural Developments

Over the centuries, the complex has seen various phases of construction and renovation, particularly during the Safavid period, when it reached its zenith. The architectural design incorporates elements that are both functional and symbolic, with structures like the Allah Allah Dome, Chini Khaneh (China Hall), and the Qandil Khaneh (Lamp House) showcasing the fusion of Persian art and Islamic motifs. Each building within the complex serves a distinct purpose, reflecting the comprehensive planning and architectural prowess of the era.

Methodology

This research employs a historical, descriptive-analytical approach, combining library research, internet searches, and extensive field visits to gather data. Multiple visits to the site ensured a thorough understanding and accurate interpretation of the existing architectural remnants. The analysis also includes comparisons of current structures with those from the Safavid and pre-Safavid periods based on historical documents and archaeological evidence.

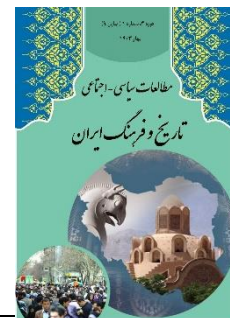
Findings and Analysis

The study reveals that many original buildings within the complex have either vanished or transformed significantly over time. The remaining structures, when compared to historical records, indicate the vastness and former grandeur of the complex. For instance, the current area of the complex, approximately 135,320 square meters, is believed to be less than half of its original extent. Archaeological findings suggest that remnants of the complex are hidden in the eastern and northeastern areas, indicating a larger historical footprint.

Conclusion

The Sheikh Safi al-Din Ardabili complex is a testament to the architectural and cultural legacy of the Safavid era. Its development over centuries reflects the dynamic interplay between religious devotion and architectural innovation. While many parts of the original complex have been lost, the remaining

structures continue to offer valuable insights into the architectural and mystical traditions of Iran. Preservation and further archaeological exploration of this site are essential for understanding the full historical and cultural significance of this monumental complex.

توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه‌ی آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر

مجید جهانی شام اسبی^۱، حسن ابراهیمی اصل^{۲*}، حسن ستاری ساربانقلی^۳

۱. دانشجوی دکتری معماری، واحد بین المللی جلفا، دانشگاه آزاد اسلامی، جلفا، ایران

۲. استادیار گروه معماری، واحد بین المللی جلفا، دانشگاه آزاد اسلامی، جلفا، ایران

۳. گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: hass.ebrahimi1985@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

جهانی شام اسبی، مجید، ابراهیمی اصل، حسن، و ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۳). توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه‌ی آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۱)، ۱۳۶-۱۱۰.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

معماری همواره به نوعی با یک تفکر بنیادین ارتباط داشته است. به نظر می‌رسد که مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به عنوان یکی از مراکز مهم عرفان و تصوف نیز متأثر از اندیشه‌ها و مفاهیم عرفانی بوده و این مفاهیم در شکل‌گیری معماری این مجموعه تأثیرگذار بوده باشد. مجموعه شیخ صفی‌الدین در طی دوره‌های مختلفی ساخته شده است اما در متون تاریخی آمده است که صدر الدین موسی - فرزند و جانشین شیخ - نظم و نسق بقعه را خود طراحی کرده است و از طریق یک رویا آن را به معمار این بنا الهام نموده است. بنابراین شاید بتوان ارتباط معماری این مجموعه را با تفکر و مفاهیم عرفانی بازشناسی نمود. بررسی سیر تحول معماری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی بیانگر آن است که این اثر تاریخی فرهنگی، یکی از حلقه‌های گمشده هنر ایران در بین سده هشت هجری تا اfdول صفویان در ربع اول سده دوازده هجری اهمیت ویژه در بررسی تحولات معماری تشکیلات خانقاهی و آرامگاهی ایران و جهان اسلام است. هدف این مقاله بررسی توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی تا دوران معاصر است. پژوهش حاضر، از نظر هدف کاربردی و براساس ماهیت و روش، تاریخی، توصیفی - تحلیلی است. هرچند که با تکیه بر اهداف متعارف پژوهشی، برای جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و جستجو در اینترنت بهره گرفته شده است، ولی روش مشاهده و انجام بازدیدها و مطالعات میدانی به عنوان اصلی‌ترین روش طی مراحل گوناگون پژوهش بوده است و برای تطبیق استنباطها و برداشتها با واقعیت‌های موجود آثار چندین بار مورد بازدید قرار گرفته‌اند و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیلی و تفسیری استفاده شده است. نتایج نشان داد بسیاری از بناهای ارزشمند مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی که اطلاعات مفیدی را در زمینه باستان‌شناسی و معماری این اثر مذهبی ارائه می‌دهد از میان رفته‌اند و اگر باقی‌ماند، با گذشت روزگار و تغییر دوره‌ها، شکلی دیگر یافته‌اند. به طوری که اگر آثار ساختمانی فعلی با فضاهای معماری عصر صفوی و پیش‌صفوی، مضبوط در اسناد تاریخی و جدیدترین شواهد باستان‌شناسی مورد مقایسه قرار گیرد، گستردگی معماری و شکوه مذهبی هرچه پیشتر این نهاد آموزشی و دینی تاریخی در عصر شکوفایی آن به اثبات خواهد رسید. شماری از بقایای معماری از میان رفته و آثار آن در محوطه‌های شرق و شمال-شرق مجموعه از دیده پنهان مانده است. به عبارتی، هرچند درباره وسعت مجموعه در دوره شکوفایی آن آگاهی دقیقی در دست نیست ولی می‌توان تصور کرد که حجم معماری و مساحت عرصه فعلی مجموعه، ۲۱۳۵۳ هکتار بدون احتساب بخش ساماندهی و توسعه و ساخت و سازهای مدرن دهه‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰ در دو سوی شمال و غرب مجموعه، در گذشته بیشتر از دو برابر پهنه کنونی بوده است.

کلیدواژگان: معماری، مجموعه آرامگاهی، تحولات تاریخی، شیخ صفی‌الدین اردبیلی، دوره معاصر

مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی، به عنوان یکی از تشکیلات مذهبی موثر در تاریخ ایران از جایگاه خاص در تاریخ هنر و معماری و باستان‌شناسی اسلامی و سیاسی برخوردار است. این مجموعه به عنوان یکی از بزرگترین آثار یادمانی و زیارتگاهی ایران در شهر اردبیل قرار دارد. هسته اصلی ساختمانی آن با ایجاد زاویه و خلوت و مسکن شیخ صفی‌الدین اردبیلی شروع شده، با جانشینی شیوخ و عصر شهریاران صفوی رونق آن به نهایت رسید. بنابراین تعلق شیوخ صفوی به اردبیل و بنیاد دولت صفوی از این شهر در پراوازی و درخشش دارالارشاد اردبیل در پهنه تاریخ ایران نقش اساسی داشت، به گونه‌ای که این شهر نه تنها در دوره شیوخ صفوی از جایگاه مذهبی والایی برخوردار گردید، بلکه در عصر دولت صفوی، زمانی که مقرر سلطنت در تبریز، قزوین و اصفهان قرار داشت، اردبیل، یگانه پایتخت ملی مذهبی دولت صفوی ایران بود (افخمی و همکاران، ۱۳۹۶). همین اهمیت سبب شد که هنر و صنعت در اردبیل هم‌تراز با دیگر شهرهای مهم این دوره به جایگاه والایی ارتقا پیدا کند. به طوری که فردریش زاره معمار برجسته‌ی آلمانی اواخر سده‌ی نوزده میلادی، مجموعه مورد بحث را برجسته‌ترین اثر دوره اسلامی ایران در نظر گرفته‌است. بقعه شیخ صفی‌الدین از نظر معماری و زیبایی‌شناسی دارای اهمیت و ارزش خاصی می‌باشد (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۰). این اثر تاریخی مربوط به قرن هفتم هجری و دوره صفویه بوده و به تدریج توسعه و گسترش یافته و به شکل کنونی درآمده است. در بین دوره‌های مختلف تاریخ ایران، حکومت صفویه (۱۱۳۵-۹۰۷ هـ.ق) از نظر تجلی، رشد و پیشرفت هنر و ارائه عرصه گسترده برای هنرمندان، از جایگاه خاصی برخوردار می‌باشد. در این عهد پیشرفت‌ها و تحولات بسیاری در فنون و هنر رخ داد. مخصوصاً معماری که در حکومت طولانی این خاندان به درجه بلندی از ابداع و استواری رسید. چنان‌که در این دوره بناهایی بزرگ و عالی مانند کاخ عالی‌قاپو، چهل ستون، هشت بهشت و تالار اشرف اصفهان و سردرب عالی‌قاپو و چهل ستون قزوین ساخته شدند (مجربی و غلامی، ۱۳۹۷). باید پذیرفت که در این دوران بار دیگر عصر درخشانی و باشکوهی در هنر و معماری ایران ظهور کرد. در این میان بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی از مهمترین آثار تاریخی شهر اردبیل و از بناهای کم نظیر تاریخی ایران دوره صفویه است که از لحاظ معماری و کاشی‌کاری از شاهکارهای زمانه و سالهای پس از آن بوده است. مجموعه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی دارای آثار و بناهای معماری و کتیبه‌هایی زیبا و نفیس است. لزوم شناسایی و بررسی مجموعه فوق که در تاریخ دوره صفویه بسیار مهم و شاخص بود ما را در شناخت کامل و عمیق هنر و معماری این دوره یاری خواهد کرد (وزیری و تندی، ۱۳۹۷). مجموعه شیخ صفی‌الدین که در زمان صدرالدین موسی فرزند شیخ صفی‌الدین بنا شده بود، در دوره‌های بعدی هم مورد عنایت و در راس توجه شاهان صفوی بوده بخصوص در زمان شاه اسماعیل، شاه تهماسب، شاه عباس اول و شاه عباس دوم بناها و ملحقاتی بدانها افزوده شده و به تزیینات داخلی این بناها از نو نگریده شده. به عبارتی دیگر به صورت زیارتگاهی به کمال تزیین یافته با انبوه هدایای نذری و اهدایی شاهان و بزرگان صفوی درآمدند به خصوص کتابخانه معروف بقعه شیخ صفی‌الدین که همواره مورد توجه مستشرقان و مورخان غربی بوده است که بعدها توسط روسها به عنوان غنایم جنگی به غارت رفت (مرادیان قوجه بگلو و عبداللهی فرد، ۱۴۰۰). مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دو دوره فرهنگی پیوسته دو کاربست متفاوت مکمل داشت؛ از یک طرف این مجموعه در سده هشت تا اواخر نه هجری به عنوان بزرگترین مرکز خانقاهی ایران نقش موثر در نشر تعالیم اسلام و تفکر صفوی ایفا نمود و توانست هسته اولیه خیزش صفوی را در آینده رقم زند و از سوی دیگر این مقام مذهبی در عصر صفوی در ردیف یکی از دو سه زیارتگاه معروف شیعیان مورد توجه ایرانیان قرار گرفت. این مجموعه در تمام این دو دوره نقش موثر خود را برای ارتقای جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی منطقه ایفا نمود. وجود فضاهای گوناگون در این مجموعه تاریخی با کاربستهای مختلف چون فضاهای مذهبی و زیارتی (مسجد، مقبره، سردابه تدفینی، حرم و حریم، خلوت‌سرا یا خانقاه، چله‌خانه‌های مختلف) فضاهای خدماتی و رفاهی (زائرسرا، آشپزخانه بزرگ، حویج‌خانه، کاروانسرا، آب‌انبار و

غیره) فضاهای بهداشتی(حمام، شربتخانه یا دارالشفاء، رختشویخانه، عصارخانه و غیره) فضاهای آموزشی(خانقاه و زاویه، مدرسه) واحدهای مسکونی(فضاهای مختلف متعلق به خاندان صفوی) نیازهای مجموعه و مریدان و زائران خود را تامین می‌کرد. البته مقایسه و سنجش وضع کنونی مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی با گذشته پرشکوه آن در سده‌های هشت تا دوازده هجری غیرقابل تصور است. حجم زیاد آثار معماری با گنبدهای فیروزه‌ای، صحن‌ها و معبرها، تنوع هنرهای قدسی، این بخش از بافت اردبیل را به کانون پرفروغ شهر تبدیل کرده بود. پس می‌توان حدس زد که از شکوه معماری تاریخی این اثر جهانی تنها قسمت اندکی باقیمانده و بقیه آثار آن که ۷۰ درصد برآورد می‌شود یا محو شده، و یا بقایای آن در محوطه‌های باستان‌شناسی واقع در غرب و شرق و شمال شرق مجموعه از نظرها مخفی است، پس می‌توان گفت که آثار معماری حاصل از دستاوردهای باستان‌شناسی جدید به ترسیم محدوده و سیمای فرهنگی و تاریخی اثر کمک زیادی خواهد نمود. مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی به خاطر پیوند عمیق تزیینات آن با ادبیات عرفانی نمونه‌ای بی‌همتا از شاهکارهای هنری ایران در دوره اسلامی است. به عبارتی، همانگونه که شعر عرفانی ایران در کلام موزون شمس تبریزی و مولانا جلال‌الدین رومی و سنایی غزنوی و محتشم کاشانی و شیخ فریدالدین عطار نیشابوری و غیره به نقطه‌ای اوج رسیده، مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی نیز آیینۀ تمام نمای ادبیات دینی و عرفانی ایران و نمونۀ بی‌نظیر از تقدم عرفانیات در معماری محسوب می‌شود. به بیان روشنتر، این مقام بهترین مکان برای بررسی بازتاب ادبیات عرفان اسلامی در معماری و تزیینات وابسته به آن است. یادآور می‌شود، تمام مقالات و مطالبی که در چند دهه گذشته در نشریه‌های تخصصی و علمی داخل و خارج کشور به چاپ رسیده معماری این مجموعه را براساس اسناد و منابع تاریخی معرفی کرده‌است و جایگاه بازرنگی مجموعه از منظر شواهد باستان‌شناسی و تاریخ و تحولات معماری مغفول مانده‌است. با گذشت زمان نقش دو عامل طبیعی و بیشتر انسانی در تخریب فضاهای معماری این مجموعه بعد از انقراض صفویان اجتناب‌ناپذیر بود؛ با از بین رفتن تولید دولتی، و تخریب فضاهای معماری، عرصه و حریم اثر در چهارگوشه آن به طور جدی مورد تهدید قرار گرفت و بخشهای مخروبه مجموعه، توسط سکنه شهر اشغال شده، واحدهای مسکونی بر روی بقایای مخروبه ساخته شد. و بدین ترتیب، با کوچکتر شدن عرصه مجموعه، مردم در این قسمت، همسایه آرامگاه شیوخ و شهرباران صفوی شدند. بنابراین تحقیق حاضر به دنبال بررسی توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه‌ی آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر است

پیشینه پژوهش

مرادیان قوجه بگلو و همکاران. (۱۴۰۰). در همبستگی گره‌های هندسی صندوق آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی، یافته‌های حاضر نشان می‌دهد که گره اصلی «ده تند» موجود بر روی این صندوق به‌صورت دست‌گردان اجرا شده و به حالت یک‌چهارم نیز تکثیر یافته است. روش دست‌گردان بودن و همچنین نوع تکثیر باعث شده تا یک سری آلت‌های دیگر مثل موربانه (عروسک)، پابزی، ترقه، تخمه (لوزی)، شش شل، شمسه هشت، شش‌بندی و... البته بسته به نوع فضا و طرح در ترکیب نهایی به این گره اضافه شود. در حالت کلی یک همبستگی و وحدت کلی در گره‌های هندسی ایجاد شده است. خنشا و غریب‌پور (۱۳۹۹)، در جستجوی اصولی برای طراحی آرامگاهها با تکیه بر مطالعات تاریخی نمونه موردی: طراحی آرامگاه سعدی، نتایج ایشان نشان می‌دهد امتداد سنت آرامگاه‌سازی در ایران بیانگر شدت اهمیت این فرهنگ در میان مردم است. لذا تصمیم‌گیری برای طراحی این گونه فضاها که ارتباط تنگاتنگی با باورها و عقاید هر قوم و سرزمینی دارد بسیار حائز اهمیت است. ایران به دلیل گستره جغرافیایی دارای تنوع اقلیمی-فرهنگی و به تبع آن گوناگونی آداب و عقاید تدفینی است. این گستردگی فرهنگ تدفین به نوبه خود معماری آرامگاهی خاص خود را به وجود می‌آورد که گاه کالبدهای متفاوت و متمایزی از یکدیگر دارند. مجربی و غلامی فیروزجائی. (۱۳۹۷). اهمیت و ارزش بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی در معماری و هنرهای اسلامی(۶۵۰-۷۳۵ق). نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین آثار هنر و معماری اسلامی یادگار دوره صفویه است و با وجود اثر عوامل

طبیعی مثل زلزله، سیل و ویرانی‌های ناشی از آن باز هم از عنصرهای عالی ایران محسوب شده و به‌صورت عینی، تلاش‌های هنرمندان ایرانی و سبک معماری آذری و اسلامی مشهود بازتاب داده است. شکرپور و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تحلیلی و ساختارشناسانه جووکاری صندوق قبرهای بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، به معرفی و بررسی تکنیک جووک و نقوش به‌کاررفته در صندوق‌های این بقعه پرداخته است. کاظم پور و محمدزاده (۱۳۹۶) در مقاله «مطالعه تطبیقی نقوش نمادین شیعی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی با مسجدجامع یزد» یکسری از نقوش موجود بر روی آثار چوبی، کاشی‌کاری و حتی گچ‌بری را در دو مکان نامبرده انتخاب کرده و با نگاه نمادین به اشکال آن مطالعاتی را به انجام رسانیده‌اند. زارعی و لاله، (۱۳۹۵)، در بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در روند تحولات شهرسازی شهر تاریخی تربت جام (از دوره سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی)، نتیجه می‌گیرند که با تکیه بر مهمترین عوامل مؤثر در فرآیند گسترش شهر جام، یعنی حضور «آرامگاه شیخ احمد جام» در روستای معدآباد، موقعیت طبیعی و اقلیمی منطقه و محور ارتباطی-مواصلاتی آن، با شهرها و مناطق همجوار، هسته اولیه شهر و محدوده آن، با توجه به مستندات موجود در طی ادوار مختلف تاریخی تعیین گردید و شهر جام، به اوج توسعه و رونق خود در دوره تیموری و پهلوی، دست یافت.

مینا جعفری زارع (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی نقوش و تزیینات معماری اسلامی - ایرانی؛ نمونه موردی: بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، اشکال هندسی موجود در این بقعه را تقسیم‌بندی کرده و با نگاه نمادین به اشکال و گره‌های هندسی اجراشده با تکنیک‌ها و متریا‌های مختلف این مجموعه را مورد مطالعه قرار داده است. رضازاده و انصاری (۱۳۹۰) تاثیر تفکر طریقت بر شکل‌گیری مجموعه مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی، باشد. مجموعه شیخ صف‌الدین در طی دور‌های مختلفی ساخته شده است اما در متون تاریخی آمده است. که صدرالدین موسی فرزند و جانشین شیخ نظم و نسق بقعه را خود طراحی کرده است و از طریق یک رویا آن را به معمار این بنا الهام نموده است. بنابراین شاید بتوان ارتباط معماری این مجموعه را با تفکر و مفاهیم عرفانی بازشناسی نمود. در سیر مراتب عرفان از منازل هفتگان‌های یاد می‌شود که سالک با طی این منازل به مرتبه فنا فی الله می‌رسد. بخشایی (۲۰۱۹)، شناسایی و ارائه طرح مرمت کاشی مجموعه مقبره شیخ صفی‌الدین، نتایج تحلیل کیفی کاشی‌های معرق مجموعه بنای شیخ صفی با سیستم میکروسکوپ الکترونیکی وجود سرب در نمونه‌ها را نشان می‌دهد. با توجه به این شناسایی استنباط می‌شود که لعاب این کاشی‌ها از نوع سربی سربی است.

مبانی نظری

سابقه شکل‌گیری بقعه در ایران

در طول دوره اسلامی ایران، مجموعه بناهای آرامگاهی و بقعه فاخری ساخته شده که گروه ویژه‌ای را در معماری تشکیل می‌دهند. هسته اولیه شکل‌گیری مجموعه‌های مزبور تدفین یک فرد شاخص مذهبی یا سیاسی بوده و سپس در همان زمان یا در طول زمان‌های بعدی بناهای جانبی دیگری مانند مسجد، مدرسه، خانقاه، کاروانسرا و غیره به مقبره افزوده شده است. نکته قابل توجه در مورد این مجموعه‌ها بخصوص مجموعه‌های آرامگاهی مذهبی، تاثیر اساسی آن‌ها بر روند شکل‌گیری و گسترش بسیاری از شهرهای ایران دوران اسلامی است، بدین معنا که در اغلب موارد مجموعه‌های مزبور هسته اولیه و مرکز ثقل تشکیل یک شهر شده اند (حسینی، ۱۳۸۸).

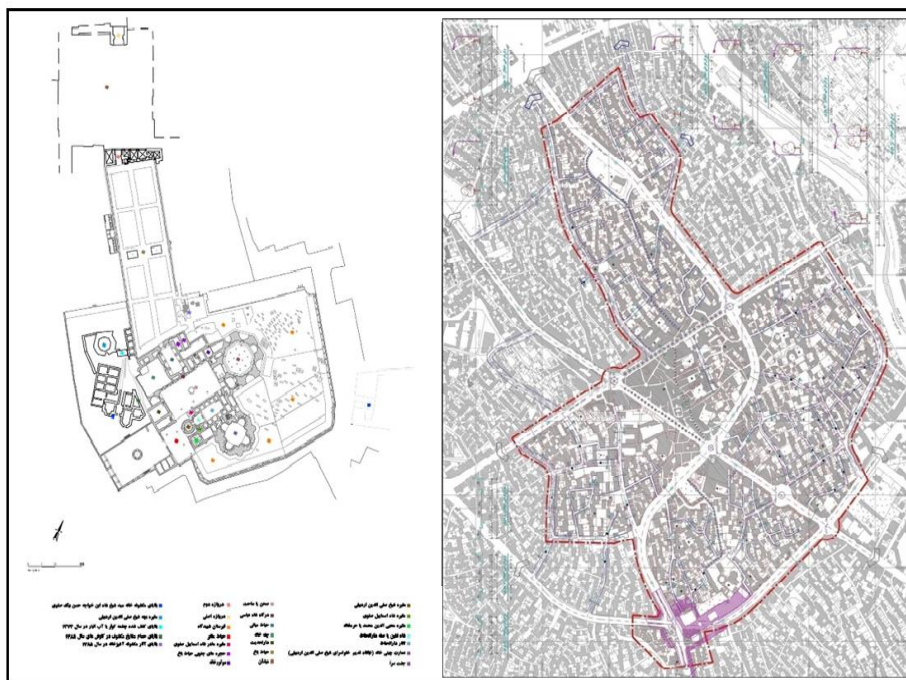
بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

مجموعه خانگاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی این مجموعه مهم‌ترین اثر تاریخی اردبیل و از مجموعه بناهای کم‌نظیر سده‌ی هشتم هجری می‌باشد که در ابتدا مسکن شیخ صفی، خانقاه و محل تجمع مریدان وی بوده است و طی قرن‌های متمادی توسعه و تکامل یافته است. (گلمغانی زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴). مجموعه‌ی شیخ صفی به عنوان یکی از مراکز مهم عرفانی و تصوف محسوب می‌شود و به نظر می‌رسد مفاهیم عرفانی برخوردار از آن بی‌تاثیر در چگونگی شکل‌گیری هندسه، فرم و کالبد معماری مجموعه نباشد. آنچه در نگاه اول برای

هر بیننده از مجموعه جالب و متمایز کننده است، نظم فضایی ارگانیک قرارگیری گنبد‌های بقعه است. به طوری که مخاطب حین مواجهه با اثر، نمایی از گنبد‌های سر به فلک کشیده در کنار هم را می‌بیند که بیش از هر عنصر دیگر با فرم خاص و چیدمان فضایی منحصر به فرد، خود را نمایان می‌سازد. مجموعه‌ی زیبا و نفیس بقعه از زمان حیات شیخ و پس از وفاتش به سال ۷۳۵ ه.ق به وسیله‌ی فرزند وی صدرالدین موسی پایه‌گذاری شد و سایر بخش‌ها در طی چندین قرن بنا به ارادت پادشاهان صفوی به جد خویش توسعه یافت و در زمان شاه عباس دوم (۱۰۵۷ ه.ق) با اجرای دروازه‌ی عالی‌قاپو به پایان رسید. معمار اول بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بنا بر گفته‌ی اولناریوس شخصی از شهر مدینه بود که طرح و نقشه صدرالدین موسی را به اجرا درآورد (اولناریوس، ۱۳۷۹: ۴۹۹). طرح ساختمان را شیخ صدرالدین به شکل معجزه‌آسا ارائه داده و طبق داستان‌ها به استاد فرمان می‌دهد که چشم خود را ببندد و در رویای خود تصویر عمارتی را که الهام یافته، شکل دهد و به ساخت آن بپردازد. (صفری، ۱۳۹۶، ۱۴۴).

شکل ۱

موقعیت مجموعه خانقاهی و آرامگاهی صفی‌الدین اردبیلی در بافت تاریخی شهر اردبیل؛ مرکز اسناد میراث فرهنگی (نگارنده)

برآمدن صفویان در تاریخ ایران: تبارشناسی شیخ صفی‌الدین اردبیلی

با توجه به نقش موثری که شیخ صفی‌الدین اردبیلی و اجداد او در تاریخ اسلامی داشتند بی‌مناسبت نیست نقش آنها، هرچند کوتاه، در تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و مراحل رشد تدریجی و اقتدار این سلسله بیان شود. با آن که فرضیه‌های مختلفی درباره تبار صفویان ارائه شده و اصل آن‌ها را به طوایفی از اقوام ایران؛ ترک و کرد (غفاری‌فرد، ۱۳۸۶: ۸۳) و برخی به تبار یمنی عربی صفویان اعتقاد دارند (ترکمان، ۱۳۴۴؛ ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳). ولی برخی از مورخان اصل و نسب صفویان را نامعلوم می‌دانند (باسورث، ۱۳۸۱: ۵۳۱). اکثر منابع عصر صفوی از جمله حبیب‌السیر، لب‌التواریخ، عالم‌آرای عباسی، هفت اقلیم و غیره نسب شیخ صفی را همان شجره‌ای دانسته‌اند که توسط مولف صفوه‌الصفاه آورده شده است. هینتس در مورد مهاجرت ادعایی فیروزشاه از یمن به آذربایجان صحبت کرده و این را نشانه‌ای از منشاء عربی خاندان صفوی به حساب آورده است (هینتس، ۱۳۶۲: ۱۶۲-۱۶۱). اما لون ادعا کرده که صفویه ترک بوده اند (سیوری، ۱۳۶۳: ۲)، ابن‌بزاز اردبیلی،

۱۳۷۳؛ ترکمان، ۱۳۴۴). مورخان علت اصلی جابجایی فیروز را نشر و توسعه‌ی آموزه‌های اسلام بیان کرده‌اند؛ ولیدی طغان احتمال می‌دهد که اجداد صفویه هنگام فتح مناطق اردبیل، مغان و داربوم در ۴۱۵ هجری توسط امیر روادی کرد مملان بن وهسودان همراه وی بوده‌اند (سیوری، ۱۳۶۳: ۲؛ نشاطی شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۶). به نوشته منابع پیروز از سنجان برای تبلیغ و گسترش اسلام در مناطق موغان و مردم اران و الیوان و داربوم - که همه مغ و کافر بودند. به آذربایجان حرکت کرد (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۷۲؛ الشیبی، ۱۳۵۹: ۳۶۸-۳۶۷؛ سرور، ۱۳۶۳: ۲۳). رسالت فیروزشاه قزلباش ترویج اسلام نه در میان مردم آذربایجان و مسیحیان و ارمنی‌ها (شاملو، ۱۳۷۱: ۲۲) بیان شده است. چنانچه روشن است نام اسلاف سلسله صفوی بعد از خراسان بزرگ به عنوان یکی از مراکز مهم شیعه در عصر خلافت عباسی، با نواحی گیلان (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۷۲؛ سیوری، ۱۳۶۳: ۴) و سنجان یا سنجان در کردستان (هینتس، ۱۳۶۳: ۱۶۱؛ پطروشفسکی، ۱۳۵۴: ۳۸۳؛ نشاطی شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۶؛ کسروی، ۱۳۵۲: ۷۹) و سنجان (ریاحی، ۱۳۷۲: ۱۱۶-۱۱۴؛ کسروی، ۱۳۷۹: ۴۶-۴۸) در موصل گره می‌خورد. با این توضیح، فیروز شاه زرین کلاه [قزلباش] هفتمین نواده صفی‌الدین در دوره‌ای از تاریخ برای نشر آموزه‌های اسلام مامور آذربایجان شد و این سرزمین را تسخیر کرده در ۵۶۹ هجری در محلی به نام رنگین مستقر گردید» (ترکمان، ۱۳۴۴: ۲۷) و در آن جا عمر خود را در آرامش سپری نمود (سرور، همان: ۲۳). رنگین چنان که از سلسله‌النسب صفویه بر می‌آید در کنار کوهستان مستور از جنگل گیلان قرار داشته است. پس از فیروز شاه پسر او به نام عوض با حرکت از رنگین به طرف ناحیه اردبیل در آبادی به نام اسفرنجان در حوالی اردبیل سکنی گزید (ابدال زاهدی، ۱۳۴۳: ۱۲-۱۷). نوادگان عوض‌الخواص تا زمان رحلت محمدالحافظ فرزند عوض‌الخواص در اسفرنجان اقامت داشتند (نشاطی شیرازی، ۱۳۸۸). از فرزندان وی می‌توان به صلاح‌الدین رشید، قطب‌الدین احمد باقی، صالح وسید امین‌الدین جریبیل (ف ۶۵۶ ق) نام برد (طباطبایی مجد، ۱۳۷۶: ۶۱؛ کربلایی تبریزی، ۱۳۴۴: ۲۸۴؛ الشیبی، ۱۳۵۹: ۳۷۰؛ محمدزاده صدیق و بهلولی، ۱۳۸۵: ۱۹). یادآور می‌شود بیش‌تر محققان عصر صفوی از جمله میشل مزاولی با ایجاد شکاف عمیق در حرکتهای نهضت صفوی معتقدند بین چهار رهبر اول متقدم صفوی و سران بعدی آن وجه تمایزی وجود داشته و فعالیت گروه اول صرفاً مذهبی و تکاپوی دسته‌ی دوم کاملاً سیاسی و نظامی بوده است (مزاولی، ۱۳۶۳: ۱۶۸ و ۱۳۰، ابدال زاهدی، ۱۳۴۳: ۱۷-۱۲؛ هینتس، ۱۳۶۲: ۱۶۲). بی‌تردید شیخ صفی‌الدین اردبیلی به عنوان یکی از مؤثرترین عارفان قرن ۸ ق در تاریخ ایران جایگاه ویژه دارد، ظهور او در شهر اردبیل بخش برجسته‌ی تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران را در دوره اسلامی به خود اختصاص می‌دهد. به گونه‌ی که با ظهور شیخ صفی‌الدین اردبیلی زمینه لازم برای تشکیل دولت ملی ایران توسط نوادگانش، در قالب مذهب تشیع، فراهم شد. به روایت مولف صفوه‌الصفاء، رحلت شیخ صفی‌الدین، اندکی پس از زیارت خانه خدا و مراجعت او از مکه اتفاق افتاد. به نظر می‌رسد که تاریخ مراجعت شیخ از بغداد و عزیمت شیخ به حج (کربلایی تبریزی، ۱۴۴) می‌بایست حدود سالهای ۷۲۸-۷۲۷ هجری یعنی اواخر عمر او باشد، چون همزمان با آن، اشاره ابن‌بزاز اردبیلی به محاربه ابوسعید و امیر چوپان این موضوع را تایید می‌کند (موحد، ۱۳۸۱). روایت است بیماری شیخ یک سال و دو ماه طول کشید و طبایبی از تبریز برای درمان شیخ آوردند، ولی کارکرد نشد. و بدین ترتیب «شیخ صفی‌الدین اردبیلی در سن ۸۵ سالگی، و زمانی که دو روز از حیات ظاهریش باقی بود دائماً به تلاوت کلام‌الله و صلوات بر پیامبر (ص) مشغول بود تا این که در روز دوشنبه دوازده محرم سنه خمس ثلثین و سبعمانه [۷۳۵ق] قریب به نصف‌النهار در غایت هیبت، سیمرغ روح مقدسش به نشیمن آشیان فی مقعد صدق عند ملک مقتدر (القمر/۵۵) پرواز کرد و الله بس به هیبت بگفت و پاهای مبارک بکشید. و طبق وصیت خود شیخ بعد از آداب و سنن غسل توسط سید جمال‌الدین اصفهانی، پیکر مطهر شیخ قدس‌الله سره روز سه شنبه وقت الضحی در جنب خلوتخانه قدس سره و باغچه و حوضخانه و میان خلوتسرای عام و مزار مریدان در جوار حق قرار گرفت. یادآور می‌شود با این که شیخ وصیت کرد اگر مجال بود و توانستید مرا در گورستان غریبانم دفن کنید و اگر نتوانید هر جا که شد، ولی بعد از تمادی سخن و مشاورات اجماع بر این شد که مرقد منور آن مقام باشد که خانه‌ای بود که در جنب خلوتخانه، قدس سره، و باغچه و حوضخانه و میان خلوتسرای عام و مزار مریدان بود. و اتفاقاً این موضع آن مقام است که یاد کردیم که چون شیخ را، قدس

سره، سر وقتی شدی بدان مقام رفتی و استماع وقایع مردم کردی و در مرض و صحت استراحت آن جا می‌کردی، و آن مقام است که شیخ را بر آن موضع وجدی شده بود و فرمودی که از فیضی که نازل شد بدین مقام نصیبی رسید (ابن‌بزار اردبیلی، ۱۳۷۳). شاه اسماعیل صفوی قیام خود را از اردبیل آغاز کرد. او در محرم ۹۰۵ ق که هنوز بیش از ۱۳ سال نداشت با عده‌ای از پیروان خود به اردبیل آمد (به‌آذین، ۱۳۵۵: ۲۵۴، کسروی، ۱۳۷۹: ۲۳). شاه اسماعیل در ۹۰۶ ق تبریز را پایتخت خود قرار داد و در آن شهر تاجگذاری کرد (رهربرن، ۱۳۴۹: ۷). در همین زمان تشیع مذهب رسمی کشور شد (به‌آذین، ۱۳۵۵). بنابر نوشته سیاحان عهد صفوی اردبیل در این دوره در شمار شهرهای مقدس شیعیان همانند نجف، مشهد و کربلا بود (دلواله، ۱۳۴۸: ۳۶۷؛ به‌آذین، ۱۳۵۵: ۲۶۱). شاه عباس اول طی فرمانی در اواخر شعبان ۱۰۱۴ ق بر دارالامان بودن اردبیل و بقعه شیخ صفی تاکید کرد (فلسفی، ۱۳۴۵: ۱۰۲/۳). در این زمان بر در آرامگاه شیخ صفی زنجیرهای بزرگی از چپ به راست و از بالا به پایین آویخته بودند. هر فرد مورد تعقیبی که دستش به این زنجیرها می‌رسید از هرگونه آسیبی در امان بود (دلواله، ۱۳۴۸: ۳۶۹؛ تاورنیه، ۱۳۳۶: ۷۴). در ۱۱۴۰ ق ترکهای عثمانی اردبیل را به اشغال خود در آوردند (به‌آذین، ۱۳۵۵: ۲۷۰) اما در ۱۱۴۳ ق به دست نادر آزاد شد (همانجا). اردبیل که در زمان صفویه شهری به نسبت آزاد بود از آن پس اهمیت خود را از دست داد. به نوشته دلواله در اردبیل جز مقبره شاه صفی چیز قابل توجه دیگری وجود ندارد.

روش‌شناسی پژوهش

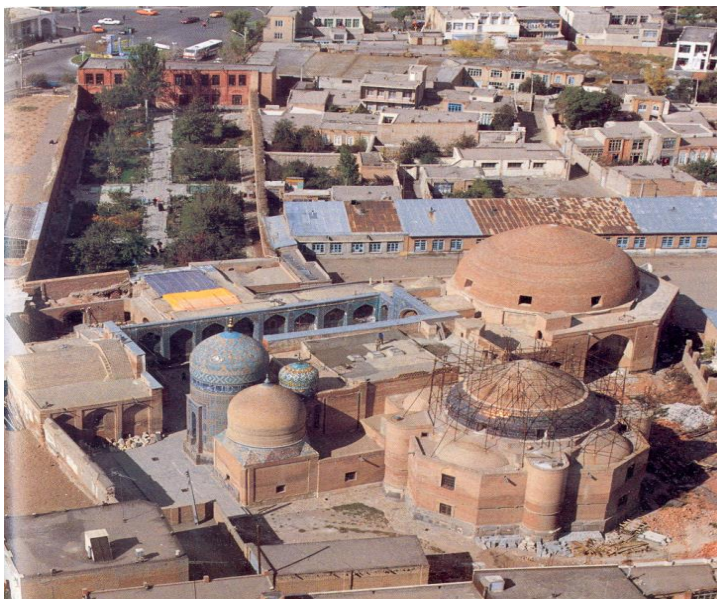
پژوهش حاضر، از نظر هدف از نوع علمی-کاربردی و براساس ماهیت و روش، تاریخی، توصیفی و تحلیلی است. هرچند که با تکیه بر اهداف متعارف پژوهشی، برای جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و جستجو در اینترنت بهره گرفته شده است، ولی روش مشاهده و انجام بازدیدها و مطالعات میدانی به‌عنوان اصلی‌ترین روش طی مراحل گوناگون پژوهش بوده است و برای تطبیق استنباطها و برداشتها با واقعیت‌های موجود آثار چندین بار مورد بازدید قرار گرفته اند. این پژوهش در شهر اردبیل و از میان بناهای دوره صفوی اردبیل به صورت هدفمند و بر اساس دارا بودن ویژگیهای ممتاز هنری انتخاب شده اند ابزار اصلی گردآوری اطلاعات استفاده از دوربین برای گرفتن تصاویر کتب، اسناد میراث فرهنگی و روشهای مانند بازدید از بناها در راستای اهداف پژوهش بوده است.

یافته‌ها

این مجموعه دارای فضاهای زیاد دیگری نیز بوده است که متأسفانه در دوره‌های مختلف تاریخی، تحت تحولات و توسعه‌های شهری از دست رفته است و حفريات باستان‌شناسی اخیر این امر را تأیید می‌کند. بخش‌های اصلی مجموعه در آن دوره عبارت بودند از: دروازه‌ی عالی قاپو، میدان عالی‌قاپو، دروازه‌ی بقعه، حیاط بزرگ (باغ)، حیاط کوچک (صفه)، چله‌خانه‌ی قدیم، چله‌خانه‌ی جدید، صحن اصلی بقعه (ساحت)، ایوان جنوبی (دارالحدیث)، قندیل‌خانه (دارالحفاظ)، سردر شاه‌عباسی (درگاه معلی)، جنت‌سرا، چینی‌خانه، محوطه‌ی شهیدگاه، حرم‌خانه، گنبد الله‌الله و گنبد شاه‌اسماعیل. در ادامه، آثار معماری این مجموعه را بر اساس دوران تحول و توسعه‌ی حرم مورد بررسی قرار می‌دهیم.

شکل ۲

مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (گلمغانی زاده و یوسفی، ۱۳۸۴)

شکل ۳

نقشه لکه گذاری شده مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی (رضازاده و انصاری، ۱۳۹۰)

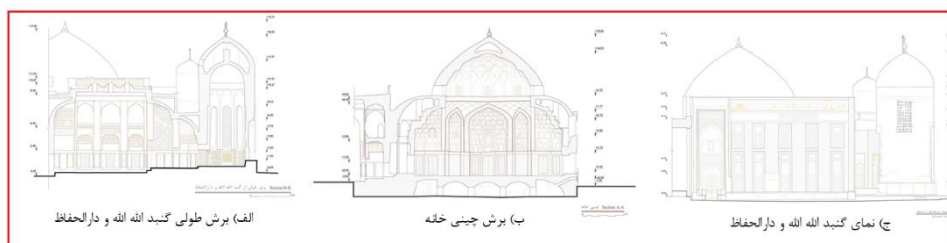
۱- **حرم‌خانه:** این گنبدخانه در اصل مقبره‌ی محی‌الدین، پسر شیخ صفی‌الدین است که به تدریج با دفن اهل بیت شیخ‌صفی و صفویان به حرم‌خانه مشهور شده است. برخی پژوهش‌گران این بنا را منتسب به همسر شیخ می‌دانند اما در این خصوص یوسفی و گلمغانی زاده در کتاب باستان‌شناسی و تاریخ شیخ صفی‌الدین اردبیلی به سراحت اشاره کرده‌اند که مدرکی دال بر مقبره‌ی زن شیخ‌صفی به دست نیامده است.

در ضلع شرقی شاه‌نشین قنبدیل‌خانه، یک در نقره‌ای به راهرویی با سقف کوتاه باز می‌شود که کف آن با کاشی‌های خشتی دوره‌ی صفوی فرش شده است. این راهرو از سمت شرقی به اتاقی مربع شکل با طاقی کوتاه می‌رسد که کاربرد آن مشخص نیست و قبری نیز در آنجا به چشم نمی‌خورد و در واقع پیش‌فضایی برای حرم‌خانه محسوب می‌شود. حرم‌خانه فضایی است مربع شکل به اضلاع ده متر که در سال (۷۳۵-۷۲۵ ه.ق) ساخته شده و با یک گنبد آجری جناغی معقلی لعاب‌دار پوشانده شده است. گنبدخانه در گوشه‌های بیرونی به صورت پیل پا اجرا شده و اربانه‌ی گنبد (ساقه کوتاه) توسط کوهانه اسکنج به هیكل بنا متصل شده است. این ساقه که در تصاویر قدیمی چند ردیف کتیبه داشته و در نهایت توسط گنبد جناغی با تزئینات معقلی پوشانده شده بود. قسمت داخلی بنا، تهرنگ مربع داشته و در بالا به وسیله‌ی طاق‌بندی زمینه را به هشت‌ضلعی تبدیل می‌کند. چپیره‌ی بنا از نوع طاق‌بست بوده و فاقد برنخس است، به صورتی که هشت به شانزده با سوار شدن طاق‌های کوچک بدون طرح‌ریزی خاص و اجرا کردن دیوار بر روی قوس‌ها اجرا شده است. بعد از این زمینه شانزده‌تایی توسط سمبوسه‌ها به اربانه تبدیل می‌شوند و محل کتیبه را در بنا شکل می‌دهند و شرایط لازم برای فرود گنبد را فراهم می‌کند (گلمغانی زاده و یوسفی، ۱۳۹۰).

نوع گنبد آن دو پوسته‌ی پیوسته می‌باشد. تمامی گنبدهای مجموعه در بالا و نوک خود دارای توغه‌هایی بسیار زیبا هستند. برای ایجاد جریان هوا و جلوگیری از رطوبت تعریقی سوراخ‌هایی در آهیانه گنبد به قطر پنج سانتی‌متر تعبیه شده است. مرمت داخل گنبد یک بار توسط شیخ ابدال زاهدی در قرن ۱۵ میلادی انجام یافته و بار دوم در سال ۱۳۳۶ شمسی گنبد فعلی بر جای گنبد تخریب شده قبلی، کمی تیزتر ساخته شده است. در تصاویر و عکس‌های قدیمی نقش آجر کاری معقلی گنبد حرم‌خانه کاملاً مشخص است و با گنبد الله‌الله و شاه‌اسماعیل سنخیت داشته است. چنین به نظر می‌رسد که بهتر بود در خصوص بازسازی گنبد، با احترام به معماری گذشته، خود آن اثر را عین به عین بازسازی کنند اما به گنبد ساده آجری کنونی اکتفا شده است.

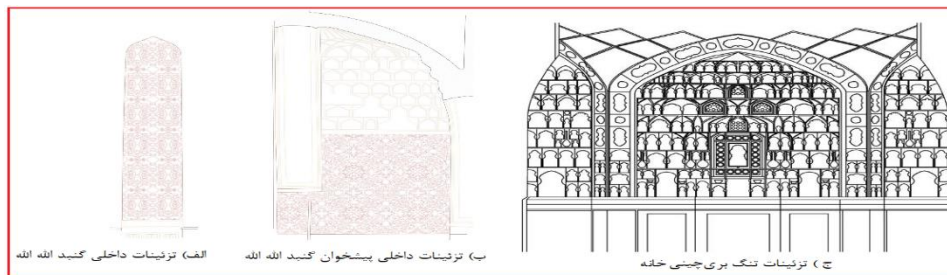
شکل ۴

برش گنبد الله‌الله، چینی‌خانه و نمای گنبد الله‌الله (رضازاده و انصاری، ۱۳۹۰)

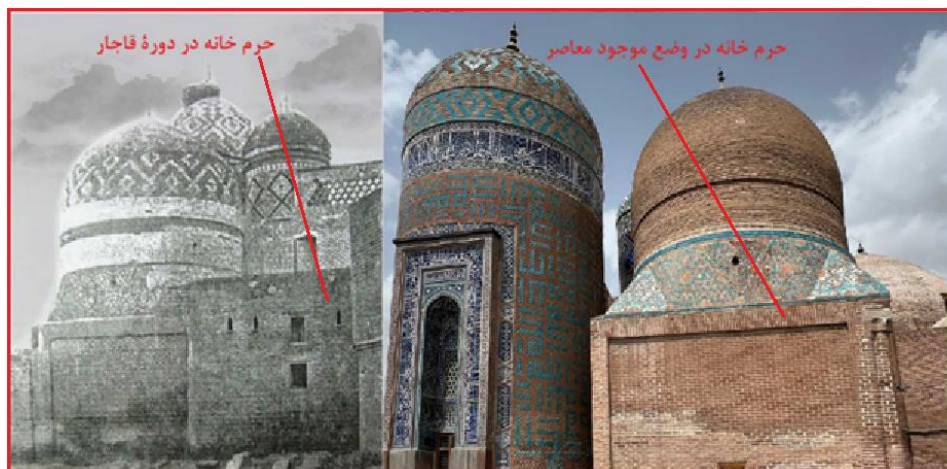
شکل ۵

تزئینات گنبد الله‌الله و تزئینات تنگ بری چینی‌خانه (رضازاده و انصاری، ۱۳۹۰)

شکل ۶

تصویر حرم خانه در دوره قاجار و معاصر (نگارندگان)

۲- **گنبد الله الله:** این گنبد که بر فراز آرامگاه برجی شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار گرفته و در واقع عنصر شاخص مجموعه به شمار می‌رود، به دست صدرالدین موسی در سال (۷۶۵-۷۳۵ ه.ق) ساخته شده است. دیوارهای درون آرامگاه تا محل اتصال آن‌ها به گنبد همه گچ‌کاری شده و بر روی آن پرده‌هایی از جنس کرباس با نقوش اسلیمی و گل و بته به سبک نقاشی‌های دوره صفوی تزئین و به دیوارها می‌خکوب شده است. زیر گنبد یک ترنج تزئینی بزرگ از گچ‌بری رنگ‌آمیزی شده قرار دارد که با نقوش روی پارچه‌ی دیوارها هماهنگ است. گویا قنديل با ارزشی از طلا و نقره در سقف آرامگاه نصب بوده که در حال حاضر اثری از آن بر جا نیست. ازاره‌ی داخلی آرامگاه تا ارتفاع ۲،۵۴ متر در حال حاضر تخته‌کوبی شده و مشخص نیست که این پوشش در چه زمانی صورت گرفته است، اما ظاهراً از مرمت‌های دوره قاجاری است. نمای بیرونی آن برج آجری استوانه‌ای شکلی است به ارتفاع ۱۷،۵ متر و محیط ۲۲ متر که بر روی قاعده‌ی سنگی هشت ضلعی قرار گرفته و به گنبدی کم خیز و عرق‌چینی شکل در بالا ختم می‌شود. بر روی بدنه‌ی برج با کاشی معقلی فیروزه‌ای رنگ کلمه جلاله‌الله تکرار شده و بدین سبب آن را گنبد الله الله نامیده‌اند. تزئینات ساقه و خود گنبد نیز با همان کاشی فیروزه‌ای رنگ در متن آجر و به شکل لوزی‌های مکرر اجرا شده است. در محل اتصال برج به ساقه‌ی گنبد کتیبه‌ای از آیات قرآنی به خط ثلث با کاشی معرق سفید در متن لاجوردی، به چشم می‌خورد. بالای کتیبه، آهیانه گنبد به شکل هلالی از دایره بوده و تزئیناتی زیبا بر بستر سفید دارد. گنبد به صورت دو پوسته پیوسته بوده که فاصله‌ی بین خود و آهیانه آن ارتفاع حدود ۱۸۰ سانتی‌متر ساخته شده است. این دو پوسته توسط سنگ‌رک به یکدیگر متصل شده است که در نقشه‌های اسکن لیزر بنا آن را تخریب شده نشان می‌دهد. از جمله اقدامات مرمتی انجام یافته که منجر به تغییرات در بنا شده، استحکام بخشی و کلاف‌بندی بتنی پای ساقه گنبدخانه (نزدیک به تهرانگ بنا) و تغییر نادرست فرم ازاره‌ی سنگی بیرونی به صورت هشت ضلعی طراحی شده

است (۱۹۴۵ م). کاشی‌های بیرون بنا نیز که در معرض فرسایش حاصل از پوکیدگی برخی مصالح قرار گرفته‌اند، به تعمیر و جایگزینی کاشی‌های جدید با ملات گچ اقدام به عمل آمده است (۱۹۴۹ م). در گزارشات مرمتی چنین دیده شده که برای استحکام کاشی‌کاری‌های بازسازی شده، برای بالا بردن قفل و بست، پشت کاشی‌ها در محل دوغاب گچی میلگردهایی کار گذاشته شده که خود به دلیل عدم سنخیت میلگرد با گچ، پوسیده شده و موجب تبله کردن و فشار بر کاشی‌کاری‌ها گردیده است که در مراحل مرمتی اخیر برچیده شده‌اند. در داخل گنبدخانه با توجه به وجود رطوبت تعریقی، و تاثیر مخرب آن بر تزئینات داخلی بنا، اقدام به استحکام بخشی و رفع آلودگی از پوسته‌های داخلی گردید و به منظور کاهش اثرات رطوبت تعریقی، در روی پوسته‌ی پایینی گنبد (آهیانه) سوراخ‌هایی به قطر ۱۵ میلی‌متر، که غیر قابل دید باشند ایجاد شده و امکان تبادل هوا بین داخل بنا و پنجره قرار گرفته بین دو پوسته‌ی گنبد را فراهم آورد. مرمت کف گنبد و ضریح نیز در سال (۱۹۸۲ م) انجام یافته است. نمونه‌ی مشابهی این اثر در کشور آذربایجان است (رضازاده و انصاری، ۱۳۹۰).

شکل ۷

تصاویر گنبد الله و تحولات در آن در طول زمان (مجربی و همکاران، ۱۳۹۷)

۳- **چینی خانه:** از بناهای اولیه‌ی مجموعه‌ی شیخ صفی می‌باشد که در سال ۷۵۶-۷۳۵ ه.ق توسط شیخ صدرالدین آغاز شده است. این محل که به طور کامل نامتقارن به قندیل‌خانه راه پیدا می‌کند، در ابتدا محل اجتماع درویشان یا تالار اجرای مراسم بوده است. در دوران شاه عباس اول (حک: ۹۹۶-۱۰۳۸) با ایجاد تغییراتی در معماری داخلی آن، محل نگهداری کتاب‌های نفیس و اشیای قیمتی و چینی‌های سلطنتی شد. این چینی‌ها از نوع ظروف مشهور به مینگ و سلادون به سفارش شاه‌عباس اول به دست صنعت‌گران چینی ساخته شده و همگی مهر شاهی و عبارت «وقف آستانه شیخ صفی نمود بنده شاه ولایت عباس» را دارند. ورودی‌های این مجموعه یکی از چهار طاق‌نمایی است که به‌صورت ایوان‌های نیم‌گنبدی ساخته شده‌اند. گنبد این بنا به صورت دو پوسته از دو قسمت خود و آهیانه تشکیل شده و مربوط به قرن هشتم است. بخش زیرین آهیانه به صورت یزدی‌بندی شکل‌گرفته و در قسمت فوقانی شمسه، به رسمی اختری تبدیل می‌شود. در اینجا نیز همانند عالی‌قاپوی اصفهان، محفظه‌های متعددی از ارتفاع سه متری دیوار تا نزدیکی‌های سقف به صورت مقرنس برای نگهداری اشیای قیمتی ساخته‌اند. کف و سازه‌ی پشتی این طاقچه‌ها از جنس چوب است که روی آن نقش‌هایی به رنگ طلایی در زمینه‌ی لاجورد دیده می‌شود. این طیف تزئینات به طور هماهنگ و پیوسته اندرونی چینی‌خانه را مزین کرده است. پوشش داخلی، که در ۱۳۴۸ شمسی ریخته بود، در سال‌های اخیر کاملاً مرمت شده است. این عناصر مطبق در اندرون گنبدخانه به نوعی جزو اولین مداخلات معماری داخلی در ایران است. پلان بیرونی چینی‌خانه به‌صورت هشت و نیم‌هشت است که دو ضلع آن در دل ساختمان‌های مجاور پنهان شده است (مجربی و همکاران، ۱۳۹۷). در سه

ضلع بیرونی از جداره‌ی چینی‌خانه برآمدگی‌های پشت‌بند مانند نیم‌دایره به ارتفاع تقریباً هشت متر جهت استحکام سازه در مقابل رانش گنبد در زمان احداث بنا ایجاد شده است. استفاده از مصالح سیمانی یا چسب سنگ در وسعت زیاد برای مرمت سطوح، به دلیل هموزن نبودن متریکال بعد از مدت‌ها قطعاً جواب‌گو نخواهد بود. نمای بالای ازاره‌های سنگی جداره‌ی ساده‌ی آجری بدون تزئینات طراحی گردیده و یکی از دلایلی که موجب تخریب تزئینات گچی زیر گنبد داخلی شده، نفوذ رطوبت و پوسیدگی مصالح گنبد بوده است. لذا در راستای جلوگیری از نفوذ رطوبت، اقدام به مرمت و تعویض آجرهای فرسوده پوشش بیرونی گنبد در سال ۱۳۵۰ نمودند و سپس با ایجاد شبکه فلزی بر روی گنبد به نصب ورقه‌های پولکی مسی پرداخته‌اند. این پوشش علاوه بر آنکه مشکلات رطوبتی را به نحو احسن مرتفع ساخته است، بلکه موجب پدید آمدن آسیب ساختاری در سازه‌ی بنا شده و تنگ‌بری‌ها و مقرنس‌ها تحت بار اضافی در مصالح فرسوده و ضعیف، دچار ترک‌های عمیق شده و بنا به مرور در حال خرابی قرار گرفته است. خوشبختانه اخیراً این پوسته‌ی مسی از خود گنبد حذف شده و اقدامات لازم برای رفع آسیب‌های موجود و احتمالی صورت گرفته است.

شکل ۸

تصاویر تحولات چینی‌خانه (نگارندگان)

۴- چله‌خانه‌ی جدید: چله‌خانه به فضایی گفته می‌شود که مریدان شیخ در آغاز راه به مدت ۴۰ روز در آنجا به چله‌نشینی می‌پرداختند. این فضاها در ابعاد کوچک و تنگ و تاری بود که صرفاً به نماز و عبادت بپردازند. به گونه‌ای که حتی اجازهی ورود نور خورشید را هم بر آن نمی‌دادند. این چله‌خانه بنا به گفته‌ی دکتر حسن یوسفی با چهل حجره و گنبدی زیبا در دو طبقه ساخته شده و ظاهراً محل جلوس این صوفی بزرگ نیز بوده است. این بنا که در سال‌های ۱۳۹۱-۱۳۳۴ میلادی ساخته شده و توسط شیخ صدرالدین بنیان‌گذاری گردید. آخرین مرمت حجره‌ها توسط شیخ عبدال زاهدی (۱۶۲۸-۱۶۱۱ م) صورت گرفته و در سال ۱۷۰۳-۱۷۵۸ م گنبد آن فروریخته است. متأسفانه در سال‌های اخیر نچندان دور (حدود سال ۱۳۹۵) در راستای بازخوانی پلان و مرمت فضا، تمام شواهد تاریخی و اصیل بنا از بین رفت و اکنون چند دیوار کوتاه و قطور بلا تکلیف چیزی از آن قابل درک و فهم نیست. متأسفانه گاهی درک ما از مرمت و حفاظت در بناهای تاریخی یکسان است و برخی تصورشان بر این است که هر ویرانه یا مخروبه‌ای را باید ساخت، اما چنین نیست و این امر نیاز به اسناد و مدارک تاریخی دقیق با بستر علمی و مطالعات تخصصی دارد که متأسفانه در برخی موارد عزیزان آشنایی تخصصی به موضوع را ندارند. اخیراً پایگاه شیخ صفی و معاونت میراث فرهنگی در صدد پوشش مدرن چادری جهت بهره‌برداری فرهنگی از این مکان را داشتند، اما به دلایل مختلفی از ادامه‌ی کار باز ماندند و در حال حاضر این مکان فضایی بی‌روح، بلا تکلیف و خالیست (رضازاده و پیغامی، ۱۳۹۱).

شکل ۹

تصاویر تحولات چله خانه (نگارندگان)

سردر چله خانه

نمای بیرونی چله خانه، بدست آمده در زمان مرمت تاق نمای حیاط بیرونی.

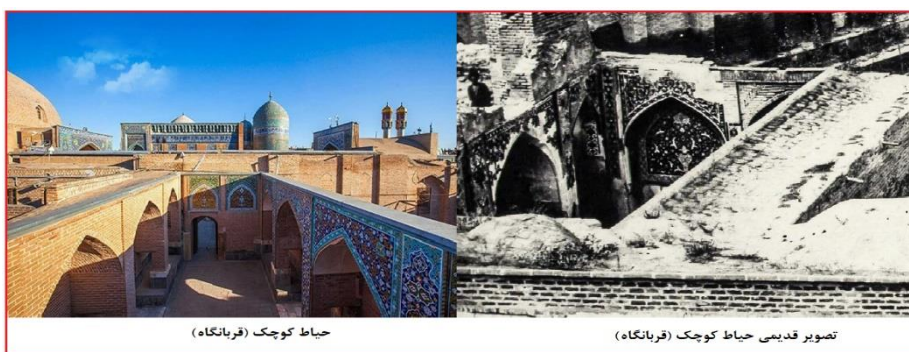
۵. رواق دارالحفاظ (قندیل خانه): این بخش از مجموعه که زاویه و نمازخانه نیز نامیده می‌شود، محل قرائت و تفسیر قرآن بوده است. اطلاق نام قندیل خانه نیز به دلیل قندیل‌های نورانی آنجا بوده که روشنایی آستانه را تأمین می‌کرده است. قندیل خانه تالاری است مستطیل شکل به ابعاد ۶×۱۱٫۵ متر که در شمال و جنوب آن طاقی نیم‌گنبدی هر دو انتها را پوشش داده است. در ۹۴۶ قمری به دستور شاه طهماسب اول، مقصود کاشانی فرش برای قندیل خانه با ۳۳ میلیون گره بافت که بعد از گستردن بر زمین، نقش آن را بر سقف گهواره‌ای قندیل خانه به صورت مطلا تصویر کردند. این فرش را در دوره‌ی قاجار از اردبیل خارج کردند و هم اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت هال لندن به عنوان نفیس‌ترین قالی دوره صفوی با نام «فرش اردبیل» نگهداری می‌شود. سقفی نیز که نقشه‌ی این فرش در آن تصویر شده بود، در زلزله سال ۱۲۶۴ فروریخت. (دباغ عبدالهی، ۱۳۷۱) سقف فعلی احتمالاً در سال ۱۸۷۵-۱۸۵۳ میلادی ساخته شده است. دو نیم‌گنبد جنوبی و شمالی تالار که با گچ ساخته شده و روی آن‌ها با مقرنس و رنگ و روغن زینت یافته تا حدودی از سادگی سقف گچی فعلی کاسته است. طاق شاه‌نشین نیز در مقابل آرامگاه شیخ‌صافی به طاقی کوچک‌تر که تزئینات ناودانی (خیاره‌ای) دارد و از شیوه‌های معمول در بناهای قرون هشتم تا دهم بوده، ختم می‌شود. شاه‌نشین تالار که در انتهای جنوبی قندیل خانه واقع شده و بیش از شصت سانتی‌متر از کف رواق بلندتر است، با دو پله‌ی مرمری و یک در و نرده‌ای نقره‌ای از قسمت اصلی تالار جدا می‌شود. (تراپی طباطبائی، ج ۲، ۱۳۵۵؛ صفری، ج ۲، ۱۳۹۶).

تصاویر تحولات دارالحفاظ (مجربی و همکاران، ۱۳۹۷)

۶. **صفه یا حیاط کوچک (قربانگاه):** این حیاط که پیشخوان نیز نامیده می‌شود در دو طرف طولی حیاط، طاق‌نماهای عمیق نیم‌کار دارد که در گذشته بنا بر استناد به تصاویر تهیه شده توسط ازاره، مزین به تزئینات مقرنس و کاشی معرق بوده است. ابعاد حیاط میانی ۱۴×۶ متر طراحی شده است. ساخت آن مربوطه به سال ۷۹۴-۷۴۵ ه.ق در زمان شیخ صدرالدین است که در سال ۱۹۷۲ میلادی مرمت و تقویت دیوارها صورت گرفته است. این حیاط به عنوان یک فیلتر یا پیشخوان ورودی به صحن اصلی و فضای تقسیم، جهت اتصال چله‌خانه جدید، چله‌خانه قدیم، حیاط باغ و صحن اصلی نیز قرار گرفته شده است. طی مرمت سال‌های اخیر دسترسی به چله‌خانه‌ی قدیم مجدد احیا شده و مسیر تردد در آن قسمت برقرار شده است. متأسفانه در حال حاضر تزئینات مقرنس‌های اصیل و قدیمی تخریب شده و نشانی از برخی آن‌ها در حیاط میانی به چشم نمی‌خورد، در حالی که بر اساس مستندات و تصاویر قدیمی، قابلیت بازسازی را دارند (مجربی و همکاران، ۱۳۹۷).

تصاویر تحولات قربانگاه یا حیاط کوچک (وزیری و تندی، ۱۳۹۷)

۷. **گنبدخانه‌ی شاه اسماعیل:** گنبدخانه‌ی شاه اسماعیل در سال ۹۳۰-۹۰۵ ه.ق یا ۱۴۹۹-۱۵۲۴ میلادی در زمان شاه اسماعیل اول ساخته شده و در سال ۱۶۴۷ میلادی پوشش گنبدی بر روی آن بنا شده است. این گنبد در قرن ۱۹ میلادی مرمت شده و در سال ۱۹۷۱ میلادی کاشی‌کاری روی آن دوباره‌سازی شده است. محل قرارگیری آن بین گنبد الله الله و حرم‌خانه بوده و تنها گنبد سه‌پوسته در مجموعه

شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. این آرامگاه که از شاه‌نشین قندیل‌خانه به آن راه می‌یابند، اطاق کوچکی است به ابعاد ۳،۵×۲،۵ متر با پوشش گنبدی آجری مستقر بر روی چهار پیلپوش (سه کنج) و چهار قوس متقاطع که از لبه‌ی هر سه کنج به لبه‌ی سه کنج دیگر زده شده است؛ به طوریکه در راس سقف، قوس‌ها به ستاره‌ی هشت گوش مقعری تبدیل می‌شوند. قسمت بالای دیوارها و سقف به شیوه‌ی ماهرانه‌ای با گل و بته نقاشی و روی آن‌ها با آب طلا نقش‌های مختلف و آب طلا تزئین شده است. دیوارها تا ارتفاع ۱،۷۰ متر از کف آرامگاه با کاشی‌های خشتی آبی لاجوردی که بر روی آن‌ها با آب طلا نقش‌اندازی شده پوشش داده شده است. کاشی‌ها دارای نوعی لعاب براق است که با تابش نور جلوه‌ای خاص پیدا می‌کند؛ این نوع کاشی نزد اهل فن به کاشی «گازماگازی» مشهور است. کف اتاق دست‌کم با سه نوع کاشی به رنگ‌های مختلف فرش شده که نشان‌دهنده‌ی مرمت‌های عجولانه دوره‌های مختلف است. مرمت گنبد مربوط به قرن ۱۹ بوده و در سال ۱۹۷۱ آجرهای معقلی و کاشی‌کاری آن تعویض و بازسازی شده است. در نمای بیرونی آرامگاه برجی استوانه‌ای به ارتفاع هشت متر بنا شده که گنبد جناغی کوچکی بر فراز آن قرار گرفته است. روی گنبد و ساقه‌ی آن با آجر معقلی به رنگ‌های سفید و سیاه و زرد و فیروزه‌ای در متن آجری و به شکل‌های جناغی و شطرنجی‌های لوزی شکل تزئین شده است. گرداگرد گلوبی گنبد بر روی کاشی سفید به خط ثلث درهم، نام ائمه‌ی اطهار (ع) نقش بسته است. بالای گنبد پنج شمشیر، به نشانه‌ی پنج طایفه‌ای که شاه‌اسماعیل را در رسیدن به سلطنت یاری کردند، نصب شده است (ترابی طباطبائی، ۱۳۵۵، ج ۲، ۱۷۹؛ صفری، ۱۳۹۶، ج ۲).

شکل ۱۲

گنبد خانه‌ی شاه اسماعیل (www.safarbaazi.com)

گنبد خانه‌ی شاه اسماعیل، فضای داخلی

۸. دارالحدیث یا دارالمتولی: این ایوان در ضلع جنوبی صحن اصلی، قرینه و روبروی ایوان جنت‌سرا واقع شده است که در سال ۹۰۵-۹۳۰ ه.ق توسط شاه‌اسماعیل اول بنیان‌گذاری شده و در سال‌های ۱۶۱۱-۱۶۰۷ م و قرن ۲۰ میلادی مرمت یافته است. این قسمت مشتمل بر درِ آرسی مشبک بزرگ، ایوانی با طاق ضربی و دو اتاق کوچک در دو سوی ایوان به صورت میان‌وار و بروار است. نمای بیرونی دارالحدیث با کاشی معرق تزئین شده و در پیشانی بنا احادیثی از پیامبر (ص) به خط نسخ نقش بسته و وسط لچکی‌های درهای ورودی کوچک، در چهار لوحه عبارت «یا صفی‌الله» دو بار به صورت متقارن تکرار شده است. به احتمال زیاد این مجموعه در اواخر دوره‌ی صفوی برای اقامت متولیان آستانه و برپایی جلسات درس و بحث مذهبی ساخته شده است. اقدامات مرمتی در این بنا شامل مرمت کاشی‌های معرق نما و باز

خوانی تزیینات داخلی ایوان است که این بنا در حال حاضر به عنوان اتاق تشریفات مجموعه‌ی شیخ صفی مورد استفاده قرار گرفته شده است (وزیری و تندی، ۱۳۹۷).

شکل ۱۳

نمای دارالحديث (www.safarbaz.com)

۹. **جنت‌سرا:** در ضلع شمالی صحن اصلی، ساختمانی عظیم با ایوان رفیع و درب مشبک چوبی قرار دارد که بزرگترین بنای مجموعه محسوب می‌شود. در شمال این ایوان، که به مثابه‌ی شاه‌نشین است، آرسی مشبک دیگری تعبیه شده که به ساختمانی گنبددار و هشت ضلعی جنت‌سرا باز می‌شود. درباره ساختار نخستین این بنا و تحولات و کاربرد آن اطلاع دقیقی در دست نیست. برخی پنداشته‌اند که این بنا از همان ابتدای ساخت توسط شاه طهماسب اول (احتمالاً ۹۴۳-۹۴۷) گنبدی داشته (صفری، ۱۳۹۶، ج ۲، ۲۸۳) و محل سماع دراویش بوده است، اما اولناریوس که مشاهدات خود را از این بقعه‌ی در دوره صفویه نقل کرده، از گنبد جنت‌سرا سخنی نگفته است؛ چنانکه دلاواله نیز که در همان دوره بقعه‌ی شیخ صفی را دیده، جنت‌سرا را مسجدی بی‌سقف خوانده است. ظاهراً جنت‌سرا پس از آنکه شاه‌عباس اشیای گران‌بها و کتاب‌های کتابخانه‌ی سلطنتی را به بقعه اهدا کرده، به‌صورت کتابخانه درآمده است. احتمالاً در اوایل قرن سیزدهم سقفی مسطح با شانزده ستون چوبی بر روی پایه‌های حجاری شده برای جنت‌سرا ساخته شده است. سقف دوره‌ی قاجاری نیز چند دهه‌ی قبل به‌کلی ویران شده و با احداث گنبد آجری به شیوه‌ی سنتی بر روی گنبدخانه به پایان رسید که بزرگ‌ترین گنبد مجموعه به شمار می‌آید. این گنبد (پوسته‌ی بیرونی یا خوود گنبد) توسط علی‌اصغر شهرباف در سال ۱۳۷۵ شمسی و پوسته‌ی داخلی (آهیانه) در سال ۱۳۸۰ توسط معمار جعفری یزدی به اتمام رسید.

شکل ۱۴

تصاویر تحولات جنت سرا (نگارندگان)

مرمت جنت سرا

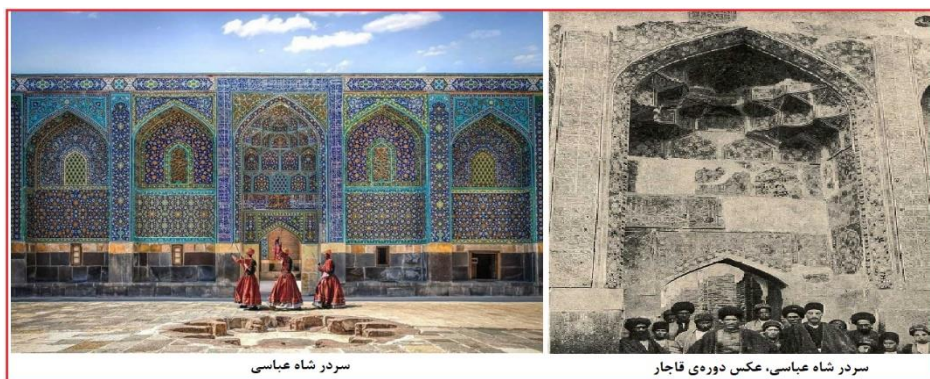
فضای داخلی جنت سرا

۱۰. **سردر اصلی بقعه:** ورودی بقعه در جبهه‌ی شرقی میدان عالی قاپو قرار دارد که با درِ دو لنگه چوبی مزین به گره‌چینی به حیاط بزرگ باز می‌شود. این سردر، در سال ۹۸۴-۹۳۱ ه.ق توسط طهماسب اول ساخته شده و در سال ۱۳۴۷-۱۳۴۵ ه.ق طبقه‌ی دوم به منظور کارکردهای داری به آن اضافه شد. متأسفانه تخریب کامل سردر، حوالی ۱۳۸۰ ه.ش به دلیل توسعه و ساماندهی حریم مجموعه اتفاق افتاد. این ورودی قبل از تخریب مستندنگاری و برداشت شده بود که در زمان بازسازی، با استناد به مدارک آن مجدداً ساخته شد.

۱۱. **سر در شاه عباسی:** سردری در ضلع غربی با واریخته‌ای همراه با مقرنس کاشی‌کاری که در محل اتصال به درگاه سنگی، بر کتیبه‌ای نام شاه‌عباس اول و تاریخ ۱۰۳۶ نقش بسته است. این سردر نیز مانند باقی قسمت‌های مجموعه مورد مرمت و مداخلات در کاشی‌کاری‌های معرق قرار گرفته است. آزاره‌های سنگی مرمر در این سردر، در دوره‌های مختلف استحکام بخشی شده و در بعضی جاها تعویض شده است، اما متأسفانه هم اکنون شاهدگذاری شده و نشانه‌ی ترک‌های فعال مشهود است (طباطبائی ترکمان، ۱۳۵۵).

شکل ۱۵

تحولات سردر شاه عباسی در دوره قاجار و معاصر (نگارندگان)

سردر شاه عباسی

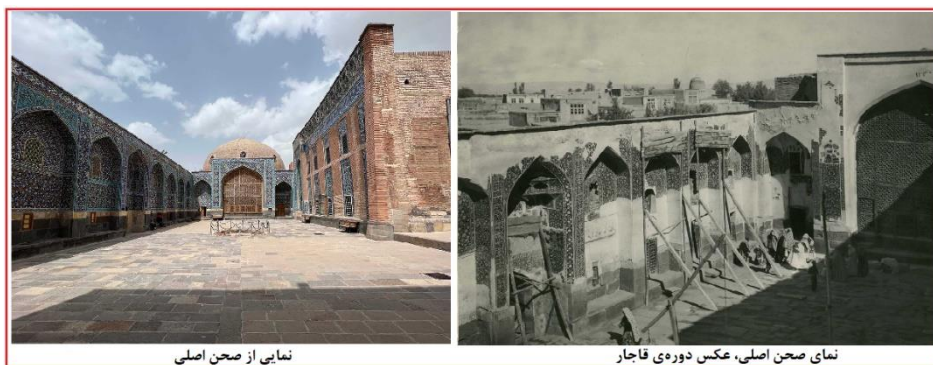
سردر شاه عباسی، عکس دوره‌ی قاجار

۱۲. **صحن اصلی (ساحت):** این صحن، که به نام حیاط قندیل‌خانه نیز شناخته می‌شود در سال ۱۰۲۹-۱۰۰۷ ه.ق توسط شاه‌عباس اول ساخته شده است. صحن محوطه‌ای است مستطیل شکل به ابعاد ۳۰×۱۵٫۸۰ متر که با تخته سنگ‌های صاف و صیقلی مفروش و مرکز آن

یک حوض سنگی کم‌عمق گلبرگی شکل با دوازده ترک تعبیه شده است. کف‌سازی این حیاط در دوران معاصر مرمت و برخی از سنگ‌ها تعویض شده‌اند. سنگ‌های حوض نیز به همان شکل قدیم حفظ و مقاوم‌سازی شده‌اند اما سالیان سال است که آبی در آن نگهداری نمی‌شود.

شکل ۱۶

تحولات صحن اصلی دوره قاجار و معاصر (نگارندگان)

۱۳. دروازه‌ی عالی‌قاپو: در سال ۱۰۵۷ ه.ق. زمان شاه‌عباس دوم، در ضلع غربی میدان و روبروی ورودی بقعه که به میدان عالی‌قاپو مشهور است، دروازه‌ی بزرگی احداث شد. این دروازه دو اشکوبه مزین به نفیس‌ترین تزئینات کاشی معرق با واریخته مقرنس شکل گرفته است. اشکوبه بالا به عنوان نقاره‌خانه بوده و از آن همانند دیگر بناهای مذهبی جهت فراخواندن مردم استفاده شده است. طبقه‌ی بالای این دروازه در سال ۱۳۰۰ شمسی به دلیل فرسودگی و آوار شدن، برچیده شده و باقی‌آثار معماری و کاشی‌های معرق به دستور اداره‌ی کل باستان‌شناسی، در سال ۱۳۲۴ شمسی جمع‌آوری شد. بقایای معماری توسط مهندس دیباج رولوه، مستندنگاری و عکاسی شدند. آثار به جا مانده از تزئینات معرق و کاشی‌های پیچ دور قوس سردر، در خزانه‌ی آثار تاریخی میراث‌فرهنگی اردبیل نگهداری می‌شود. کلیه‌ی آثار باقی مانده و مستندات در بازسازی بنا مورد استفاده واقع شده است. در این پروسه با انطباق شواهد و مدارک به ابعاد و اندازه‌های قابل قبولی برای ساخت مجدد دروازه رسیدیم. در زمان حفاری‌های باستان‌شناسی، پلان بقایای سردر را رلوه کردیم و جزبه‌جز عناصر آن از جمله ابعاد آجر، ضخامت بندها، نوع چینش و نسبت‌ها بررسی شد. یکی دیگر از مشکلات اساسی که در این طرح به چشم می‌خورد، احداث آن بر روی پی و ازاره‌ی دروازه‌ی تاریخی است. این طرح قبل از آغاز، طی بازدید زنده‌یاد دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی در سال ۸۵، مقرر بود تا کد صفر فعلی زمین با سازه و دال بتونی اجرا شود و بدون آسیب به آثار باقی‌مانده، دروازه‌ی جدید در بالای آن احداث گردد. حسن این نظر بر این بود که هم بقایای تاریخی در زیر سازه‌ی جدید به عنوان سایت موزه دست نخورده باقی می‌ماند و دیگری اینکه دروازه‌ی اجرا شده فعلی در کد منفی و پایین‌تر از سطح تراز محوطه قرار نمی‌گرفت. این امر موجب شده که با ساختارهای هم‌جوار نتواند هماهنگی لازم را داشته باشد و به نوعی شرایط کنونی ایده‌آل به نظر نمی‌رسد (موحد، ۱۳۸۱).

شکل ۱۷

سردر میدان عالی قاپو (نگارندگان)

۱۴. حیاط بیرونی-حیاط باغ (عرصه): باغی مستطیلی است به ابعاد $۹۳ \times ۲۶,۵$ متر در محور شمال غربی به جنوب شرقی که در سال ۱۳۲۴-۱۳۰۰ میلادی شکل گرفته و دوره‌ی شاه طهماسب (۱۵۴۳-۱۵۳۶ م) مرمت شده است. دیوار کنونی باغ با طاق‌نماهای آجری و بلند، در سال ۱۸۸۴ میلادی در حریم باغ احداث شده و مجدد در سال حدود ۱۳۸۰ شمسی مرمت و بازسازی مجدد گردید. در ضلع جنوب شرقی این حیاط سردر دیگری است که به واسطه‌ی داشتن راهروی غیر مسقفی به نام حیاط دوم یا حیاط کوچک، به صحن اصلی بقعه متصل می‌شود.

شکل ۱۸

تحولات حیات بیرونی در دوره قاجار و معاصر (نگارندگان)

۱۵. شهیدگاه: این مکان در قرن ۱۴-۱۷ میلادی به عنوان گورستان و مدفن مریدان شیخ، شهدای جنگ شیروان در زمان شاه اسماعیل اول و شهدای جنگ چالدران در زمان شاه عباس اول بود. در سال ۱۳۲۰ شمسی دیوارکشی دور محوطه‌ی شهیدگاه صورت گرفته است. طبق نظر مهندس کریم لطفی معاون میراث فرهنگی استان، به دلیل مخروبه‌شدن دیوار خشتی در زمان آقای نایبی (شهردار وقت) محدوده‌ی شهیدگاه با دیوار ساده‌ی آجری محصور شد و در سال ۱۳۷۲ مجدد به شکل دیواری بلند و طاق‌نمای بدون تزئینات مشابهی دیوار حیاط باغ احداث گردید.

تصویر شهیدگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان)

شهیدگاه

۱۶. **میدان عالی قاپو:** میدان عالی قاپو حد فاصل سردر بقعه (ورودی باغ) و دروازه‌ی عالی قاپو را شامل می‌شود. در اسناد و مدارک تاریخی از این فضا برای تجارت و فعالیت مردم اشاره شده است. فردریش زاره در سال ۱۲۷۵ شمسی از این مجموعه بازدید نموده و عکس‌های ارزشمندی را ثبت کرده است که این مدارک در بازسازی مجموعه بی‌تاثیر نبوده است. به نقل از وی در دو طرف سردر ورودی باغ که در متون صفوی نیز به آن اشاره شده، جداره‌ای بلند با پنج دهانه تاق جناقی وجود داشته که میدان را محصور کرده است که شاید در گذشته کل میدان به این شکل محصور بوده است. با استناد به این سخن و تصاویری که ثبت کرده‌اند، نشان می‌دهد، آن‌ها دهانه‌های تجاری بوده‌اند و حتی برخی جلو دهانه‌ها سایه‌بان‌ها و رواق‌های چوبی الحاق کرده‌اند که در تصاویر قدیمی قابل مشاهده است. گفته شده میدان مذکور سابقاً وسیع و نمونه‌ی مشابه‌ای از میدان‌های احداثی صفویان در اصفهان و قزوین بوده است. طبق گزارش اولتاریوس طول این میدان سیصد قدم و عرض آن یکصد و پنجاه قدم بوده، با بدنه‌های طاق‌نما از میدان‌های آن زمان به شمار می‌رفت. (یوسفی، ص ۲۳۰) جداره‌های این میدان در عکس‌های قدیمی کاملاً مشهود است به گونه‌ای که فرم قوس و جزئیات آن به همراه یک پنجره‌ی مشبک چوبی در پیشانی درگاه ورودی دهانه‌ها به چشم می‌خورد. الگوی اولیه‌ی میدان به لحاظ جداره‌سازی براساس عکس‌های تاریخی و مستندات موجود، در چند آلترناتیو منطبق بر مطالعات پایه، توسط اینجانب تهیه شد ولی به دلایل مذکور طبق تصمیمات شورای فنی استان مقرر شد میدان تا حمام شیخ امتداد یابد.

تحولات میدان عالی قاپو در دوره قاجار و معاصر (نگارندگان)

عالی قاپو در دوره قاجار

عالی قاپو در دوره معاصر

۱۷. سایت ساماندهی: سایت ساماندهی مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی که از حدود سال ۱۳۷۰ مطرح شده بود و با پیشنهاد دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی در راستای احیای نقاط مهم شهری از جمله سایت شیخ صفی‌الدین اردبیلی و میداین دیگر شهر بود، آغاز گردید. این پروژه برای اولین بار توسط ایشان طراحی شد و برای اجرایی شدن، چندین بار جلسات مشترک بین میراث‌فرهنگی، شهرداری و مسکن و شهرسازی وقت برگزار گردید. بعد از توافق‌های استانی به دلیل پاره‌ای از مسائل مبهم، متأسفانه قطع همکاری شد و ادامه‌ی کار به دفتر فنی میراث فرهنگی سپرده شد. در ادامه مقرر شد مرحوم مهندس چیت‌سازان و مهندس صادقی روند طرح و اجرای پروژه را عهده‌دار شوند. پارت اول پروژه (حیاط روبروی گنبد الله الله) توسط این عزیزان در لکه‌گذاری‌های معماری که دکتر رضازاده به انجام رسانده بودند، اجرایی شده و به نقشه‌های فاز دو رسید. اما مجدداً به دلیل پاره‌ای دیگر از مسائل، ادامه‌ی کار را به مرحوم دکتر محسن منصوری‌فر و مهندس عبدالرحمن وهاب‌زاده سپرده شد. این پروژه نیز متأسفانه به دلیل نبود نقشه‌های دقیق از پیش تعیین شده شدیداً دستگاه‌های اجرایی را با مشکلات جدی روبرو کرد. در نهایت تا بخشی از بخش‌های سه پروژه (سایت تاریخی رو باز، موزه‌ی خطائی و مسجد عالی‌قاپو) توسط دکتر منصوری‌فر طراحی و نظارت شد. اما به دلیل غیربومی بودن از بابت تاخیرات زیاد در بازدیدهای هفتگی و تاخیر در تحویل نقشه‌های اجرایی، مدیریت وقت دستگاه میراث فرهنگی استان، ادامه‌ی طراحی و نظارت بر پروژه را در سال ۱۳۸۳ به دفتر فنی میراث فرهنگی استان سپرد.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی گذشت زمان و لزوم اجرای برنامه‌های شهرسازی و ساماندهی و آزادسازی حریم چهار گوشه مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی و اهمیت گردشگری موراث تاریخی و فرهنگی و ارج نهادن به این آثار ارزشمند در دو دهه گذشته سبب توجه بیشتر به این مجموعه معماری شد. تملک واحدهای مسکونی و خدماتی و تجاری واقع یا چسبیده به عرصه و حریم مجموعه در چهارسوی اثر و تخریب مستحذات دوره‌های بعد از صفوی توسط مجریان طرح، و به دنبال آن عملیات ساماندهی عصر حاضر از عوامل مهم شروع تحقیقات باستان‌شناختی و معماری مجموعه بود. به عبارتی، هرچند برنامه‌های آزادسازی حریم و تملک اراضی اطراف مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی تحت عنوان طرح ساماندهی به مرحله اجرا درآمد ولی در این برنامه منافع اقتصادی طرح بیشتر از سایر مناظر مورد توجه قرار گرفته‌بود، و ترسیم سیمای فرهنگی و تاریخی و باززنده سازی بقایای معماری حاصل از کاوشها از جمله موارد مغفول طرح به‌شمار میرفت. اما کشف تصادفی آثار معماری منحصر به فرد در زیر اراضی تملک شده سمت غربی مجموعه و همت کارشناسان خبره اعزامی از میراث فرهنگی کشور برای اظهار نظر در خصوص آثار مکشوفه، تمام برنامه ساماندهی را به هم ریخت. بنابراین کشفیات تصادفی و به دنبال آن کاوشهای باستان‌شناسی پیشگیرانه انجام یافته در کمتر از دو دهه گذشته لزوم بازنگری و گاهنگاری مجموعه را بیشتر می‌کند. به عبارتی، اهمیت کشفیات اتفاقی در سمت مورد اشاره منجر به تغییر برنامه ساماندهی براساس طرح جدید شد. از این رو، در برنامه‌های جدید با محور قرار دادن آثار معماری حاصل از کاوشهای پیشگیرانه و آثار موجود، تدوین و پس از تایید در سازمان میراث فرهنگی کشور به اجرا درآمد. یادآور می‌شود، در نهایت معیارهایی فرهنگی که در ثبت جهانی مجموعه موثر بود:

معیار ۱: بنیاد تقسیم‌بندی فضایی و پلان مجموعه، تناسبات فضاها داخلی و خارجی بنا، تزئینات طراحی شده نغز، به همراه قبه‌ی ساخته شده بر روی سه‌کنج‌ها بر فراز آرامگاه شیخ صفی‌الدین، همگی به خلق مجموعه‌ی منحصر‌به‌فرد درهم تافته‌ای شده است که از لحاظ زیبایی‌شناسی و معنویت در توازن است. معیار ۲: فضاها معماری و عناصر اثر پیشنهادی تاثیرات درهم تافته‌ای از دوران تیموری و ایلخانی، به همراه پیامی مذهبی از مسلک تصوف و ذوقی عالی در به کارگیری تزئینات و فضایی وسیع در خود دارد، که بدین واسطه مبدا خلق فرم‌های

هنری و معماری نوینی شده است. معیار ۳: مجموعه‌ی شیخ صفی‌الدین الگو و نمونه‌ای برجسته از مجموعه‌های مذهبی قرن ۱۱ است. این مجموعه با کاربردهای اجتماعی، خیریه، فرهنگی و آموزشی که تمامی عناصر مهمی که پس از آن در معماری دوره‌ی صفویه دیده می‌شود، ممزوج شده است و به عنوان الگویی برای خانقاه‌ها و بقاع پس از خود شناخته می‌شود. اصالت و یکپارچگی اثر، تمامی عناصری که ارزش برجسته‌ی جهانی را القا می‌کند، داراست. بسیاری از عناصر موجود در اثر علی‌رغم تغییراتی، در وضعیت خوبی به سر می‌برند، محوطه در وضعیت کنونی همچنان تصویری از ترکیب متوازنی را نمایش می‌دهد که همچنان بیان مادی رویکردهای معنوی را از طریق طراحی معماری به صورت خوانا می‌رساند.

فرم طراحی شده کلیه‌ی مجموعه و ابنیه‌ی منفرد به شکل پیشین باقی‌مانده و کاربرد مذهبی آن‌ها در بسیاری از موارد همچنان برجاست، در مواردی که تغییراتی ایجاد شده است، تناسب کاربری با ساختار معماری و کلیت مجموعه، و همچنین اصالت مصالح و فنون در کنار اصالت خصوصیات و ویژگی‌های معنوی اثر تضمین شده است. اگرچه در تمامی اقدامات تلاش می‌شود که از تمایلات به تغییرات متعدد به ویژه در فعالیت‌های حفاظتی کاسته شود.

ثبت جهانی یونسکو: مجموعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در ۱۵ دی ۱۳۱۰ به شماره‌ی ثبت ۶۴ به عنوان یکی از آثار ملی ایران ثبت و در سال ۲۰۱۰ میلادی طی نشست سی و چهارم به شماره ثبت ۱۳۴۵ ثبت جهانی شده است.

بسیاری از بناهای ارزشمند مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی که اطلاعات مفیدی را در زمینه باستان‌شناسی و معماری این اثر مذهبی ارائه می‌دهد از میان رفته‌اند و اگر باقی‌اند، با گذشت روزگار و تغییر دوره‌ها، شکلی دیگر یافته‌اند. به طوری که اگر آثار ساختمانی فعلی با فضاهای معماری عصر صفوی و پیش‌صفوی، مضبوط در اسناد تاریخی و جدیدترین شواهد باستان‌شناسی مورد مقایسه قرار گیرد، گستردگی معماری و شکوه مذهبی هرچه پیشتر این نهاد آموزشی و دینی تاریخی در عصر شکوفایی آن به اثبات خواهد رسید. شماری از بقایای معماری از میان رفته و آثار آن در محوطه‌های شرق و شمال‌شرق مجموعه از دیده پنهان مانده‌است. به عبارتی، هرچند درباره وسعت مجموعه در دوره شکوفایی آن آگاهی دقیقی در دست نیست ولی می‌توان تصور کرد که حجم معماری و مساحت عرصه فعلی مجموعه، ۱۳۵۳. ۲ هکتار بدون احتساب بخش ساماندهی و توسعه و ساخت و سازهای مدرن ۵۳ دهه‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰ ش در دو سوی شمال و غرب مجموعه، در گذشته بیشتر از دو برابر پهنه کنونی بوده‌است. این سخن با استناد به اسناد تاریخی و نمایان شده اتفافی شواهد باستان‌شناسی در چهارگوشه خارج از عرصه فعلی مجموعه این نظر تایید می‌شود. بررسی فراز و نشیب تحولات معماری مجموعه و نگاه جزئی‌نگرتر به آن در رساله حاضر بیانگر وجود سه دوره‌ی عمده معماری با زیر دوره‌های فرهنگی کوتاه‌تر است. این تقسیم‌بندی مبتنی بر بازنگری اوضاع اجتماعی و فرهنگی و سیاسی دوره‌های تاریخی ایران، قبل از شکل‌گیری زاویه شیخ صفی‌الدین اردبیلی در ۷۰۰ ق تا دوره معاصر و حوادثی است که بر این مجموعه گذشته است.

تخریب و گشایش بافت و پلاک‌های هم‌جوار در حریم مجموعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی یا تعریض معابر و غیره که هم‌اکنون نیز شهر اردبیل درگیر این موضوع می‌باشد، یا شهرهای مشابهی دیگری در عرصه و حریم آستان رضوی یا مسئله‌ی اخیر گشایش و تخریب‌های بین‌الحریمین شاه‌چراخ شیراز یا بافت تاریخی ارزشمند شهر بهبهان و غیره نشان‌دهنده‌ی این مسئله‌ی بی‌تدبیری و بی‌اهمیتی به ارزش‌های تاریخی این سرزمین است. با تمام وجود مشکلات و نابسامانی‌های موجود در بافت‌های تاریخی، شهر اردبیل در دوران خاصی، وجود این ارسن‌های تاریخی را مدیون میراث دوستان است نتایج این تحقیق با نتایج تحقیقات خنشا و غریب‌پور (۱۳۹۹) و مجربی و غلامی فیروز جانی (۱۳۹۷) مشابه می‌باشد. امید است در راستای حفظ موارث فرهنگی، عمیقاً به این موضوع توجه گردد و در مقیاس کارشناسی و مدیریتی، با تعهد تمام به این امر خطیر پرداخته شود. سایت ساماندهی که در نقشه لکه‌گذاری شده، مشتمل بر حیاط روبروی گنبد الله الله، سایت

باستان‌شناسی، موزه‌ی خطائی، گالری و نگارخانه‌ی خطایی، پیشخوان میدان عالی‌قاپو، مسجد عالی‌قاپو، میدان عالی‌قاپو و دروازه‌ی بازسازی شده‌ی عالی‌قاپو است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abdal Zahedi, S. H. ibn Sheikh. (1964). *Silsilat al-Nasab Safaviyya*. Berlin: Iran Shahr Publications.
- Afkhami, B., Alizadeh, M., & Orouji, H. (2017). Identifying factors affecting tourist satisfaction with the Sheikh Safi al-Din Ardabili World Heritage Site. *Tourism Management Studies*, 12(37), 95-114.
- Al-Shaibi, K. M. (1980). *Shiism and Sufism until the Beginning of the Twelfth Century AH*, 4th Ed. (Alireza Zekavati Qaragozlu, Trans.). Tehran: Amir Kabir.
- Bakhshae, H. (2019). Identify and submit the tile restoration plan for Sheikh Safiuddin Tomb Collection, *World Essays Journal*, 7 (1): 15-27.
- Beazadi, D. (1976). *Ardabil. Historical Studies*, 11(4-5), 207-244.
- Bosworth, E. C. (2002). *Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook*. (Fereydoun Badraie, Trans.). Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran (BAZ).
- Dabbagh Abdollahi, A. (1992). *Sheikh Safi al-Din Ardabili Mausoleum*. *Iranology*, 1(9-10).
- Daran, D., Siuri, R. J., Lockhart, L., Newman, A. W., & Benani, A. (2011). *The Safavids*. (Yaqub Azhend, Trans.). Tehran: Mowla Publications.
- Della Valle, P. (1969). *Travelogue of Della Valle*. (Shoja al-Din Shafa, Trans.). Tehran: Translation and Publishing Agency.
- Eskandar Beg Turkmen. (1965). *Tarikh-e Alam Ara-ye Abbasi*, Vol. 2. (Iraj Afshar, Ed.). Tehran: Donyaye Ketab.
- Ghafari-Fard, A. (2007). *History of Iran from the Sassanids to the Afsharids*. Tehran: Ferdows Publications.
- Golmoghani Zadeh Asl, M., & Yousefi, H. (2005). *Archaeology and Art History of Sheikh Safi al-Din Ardabili's Shrine*. Tehran: Navid-e-Islam.
- Hinz, W. (1983). *The Formation of the National State in Iran*, 2nd Ed. (Kikavous Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi.
- Ibn Bazzar Ardabili, T. ibn I. ibn Haj al-Ardabili. (1994). *Safvat al-Safa*. (Gholamreza Tabatabaei Majd, Ed.). Tabriz: Neshar Mosahhah.

- Jafari Zareh, M. (2015). Geometric patterns in Iranian-Islamic architectural decorations; A case study: Sheikh Safi al-Din Ardabili Shrine. 2nd International and 4th National Conference on Architecture, Civil Engineering, and Urban Environment. Tehran.
- Jamei, B. (1993). A Look at the Historical Monuments of Ardabil. Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- Karbalai Tabrizi, H. H. (1965). Rouzate al-Janan va Jannat al-Janan, Vol. 1. (Jafar Sultan al-Qarai, Ed.). Tehran: Translation and Publishing Agency, Islamic Parliament Library.
- Kasravi, S. A. (2000). Sheikh Safi and His Lineage. Tehran: Ferdows.
- Kazem Pour, M., & Mohammadzadeh, M. (2017). Comparative study of Shia symbolic motifs in Sheikh Safi al-Din Ardabili's shrine and Jameh Mosque of Yazd. *Negareh*, 44, 85-97.
- Khanesha, M., & Gharibpour, A. (2020). Searching for principles in designing mausoleums with historical studies approach: A case study of Saadi's mausoleum. *Architectural and Environmental Research*, 2(1), 1-16.
- Mazavi, M. (1982). The Rise of the Safavid State. (Yaqub Azhend, Trans.). Tehran: Offset Company.
- Mohammadzadeh Seddigh, S. H., & Behloul, D. (2006). Qarabagh Collection, Vols. 1-2. Tehran: Religions Publishing.
- Mojarabi, H., & Gholami Firoozjahi, A. (2018). The importance and value of Sheikh Safi al-Din Ardabili's shrine in Islamic architecture and arts (650-735 AH). *Local History Research Journal of Iran*, 6(2), 189-204.
- Moradian Qoujeh Baglou, Z., & Abdollahi Fard, A. (2021). The correlation of geometric knots in the tomb chest of Sheikh Safi al-Din Ardabili's shrine. *Iranian Industrial Arts*, 4(2), 149-162.
- Movahed, S. (2002). Safi al-Din Ardabili: The True Face of Sufism in Azerbaijan. Tehran: Tarh-e-No.
- Navayi, A., & Etemad al-Saltaneh, M. H. K. (1988). Mar'ah al-Buldan, Vol. 1. Tehran: University of Tehran Press.
- Neshati Shirazi (al-Kateb), M. (2009). Tazkareh of Sheikh Safi al-Din Ardabili. (Davoud Behloul, Trans.). Qom: Religions Publishing.
- Olearius, A. (1990). Travelogue of Adam Olearius, Vol. 2. (Hassan Kord Bacheh, Trans.). Tehran: Ketab Baraye Hameh.
- Piotrowski, B. B. (1969). Urartu. (Enayatollah Reza, Trans.). Tehran: Iranian Cultural Foundation.
- Rajabi Asl, M. (2002). Role and Color in Sheikh Safi Ardabili's Shrine. Tehran: Cultural Heritage Organization Publications.
- Rezazadeh, M., & Ansari, H. R. (2011). The impact of Sufi thoughts on the formation of Sheikh Safi al-Din Ardabili Complex. *Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 3(4), 81-96.
- Rezazadeh, M., & Peighami, L. (2012). Design management methods adjacent to religious architectural works (Case study: Sheikh Safi al-Din Ardabili Shrine). *Bagh-e Nazar*, 9(23), 47-64.
- Safar Baba, (2017). Ardabil in the Passage of History, Vol. 1. Tehran: Omid.
- Shakerpour, S., Vali Jowadi Azar, O., Sheikh Baglou, O., & Moradian Qoujeh Baglou, Z. (2018). Analytical and structural examination of wooden tomb chests of Sheikh Safi al-Din Ardabili's shrine. *Islamic Industrial Arts*, 3(1), 113-125.
- Shamlu, V. Q. ibn D. Q. (1992). Qesas al-Khaqani, Vol. 1. (Seyyed Hassan Sadat Naseri, Ed.). Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance.
- Tabatabaei Majd, G. (1997). Dard-e Talab. Tabriz: Nashr Abu.
- Tavernier, J. B. (1957). Travelogue of Tavernier, 2nd Ed. (Abu Torab Noori, Trans., Hamid Shirazi, Ed.). Isfahan: Sanaei Library and Ta'id.
- Torabi Tabatabaei, J. (1976). Historical Monuments of Azerbaijan, Vol. 2, Historical Buildings of Ardabil, Arasbaran, Khalkhal, Sarab, Meshgin Shahr, Moghan, Tabriz.
- Vaziri, S., & Tand, A. (2018). A re-reading of Shia beliefs in the cloth of Sheikh Safi al-Din Ardabili's shrine by Ghiyas al-Din Ali Yazdi using Erwin Panofsky's iconography approach. *Theoretical Foundations of Visual Arts*, 3(2), 135-150.
- Zarei, A., & Laleh, H. (2016). The role and importance of Sheikh Ahmad Jami's tomb complex in urban development trends in the historical city of Torbat Jam (from the Seljuk era to the late Pahlavi period). *Iranian Archaeological Research (Archaeology Journal)*, 6(10), 173-192.
- Zende Del, H., et al. (1998). Comprehensive Guide to Iran Tourism: Ardabil Province. Tehran: Irangardan.